

ABDUREHİM EYSA WE UYGHURİSTAN CHÜSHİ

Abdurehim Eysaning Sirlıq Ölümü we Uyghur Serxillirining 1950-Yillardiki Uyghuristan Jumhuriyiti Qurush Ghayisining Berbat Bolushi

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Eset SULAİMAN*

Geliş Tarihi: 24.10.2019

Kabul Tarihi: 13.12.2019

Qisqiche Mezmuni

Abdurehim Eysa (1910-1958) 20-esir Uyghur tarixida Uyghuristan Jumhuriyiti qurush ghayisi üçhün éghir bedel töligen Uyghur siyasiy serxillirining biri. Xitay Kompartiyesi 1957-1958-yilliri Uyghur Aptonom Rayonida qozghighan "yerlik milletchilikke qarshi küresh" herikitide 1612 neper Uyghur we Qazaq serxillirigha "yerlik milletchi" qalpiqi kiydürüp jazalighan. Shu qétimliq herikette Xitay Hökümiti teripidin "esheddiyerlik milletchi" dégen qalpaq kiydürülgen Abdurehim Eysa 1958-yili 1-ayning 17-küni Ürumchide sirlıq rewishte öltürülgen. Xitay Hökümiti shu küni Abdurehim Eysani "özini öltürüwalghan" dep élan qilghan. Eyni waqıtta Ili wilayitining waliysi, Ili Qazaq Aptonom Oblastining mu'awin bashliqi bolup wezipe ötewatqan Abdurehim Eysadek yoqiri derijilik bir Uyghur kadirning sirlıq ölümü 1950-yillarning axiridiki Uyghur Diyarining siyasiy saheside küchlük ghulghula we gumanlarni qozghighan idi. Aridin 60 yildin artuq waqıt ötken bügünki künde Xitay we Sabiq Sowétler Ittipaqining Uyghur diyarigha munaiwetlik bir qisim mexpiy arxiplirining ashkarilinishi, hayat shahitlarning eslimiliri hemde Seypidin Ezizi (1914-2003) ning neshir qilinmighan eslimisining 3-tomidiki bayanlar Abdurehim Eysaning sirlıq ölümü heqqidiki gumanlarni yenimu kücheytmekte. Bu maqalide yéngidin ashkarilanghan arxip matériyalliri, tarixiy höjjetler, shahitlarning eslimiri menbe qilinip, Abdurehim Eysaning küresh ichide ötken hayati, milliy azadlıq yolidiki mujadelesi, 1949-yilidin kéyin Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti qurush yolida Xitay Kompartiyesi bilen élip barghan talash-tartishliri bayan qilinidu. Shuning bilen bir waqıtta yene Abdurehim Eysaning 1958-yili 1-aydiki tuyuqsız ölümü we uning sirlıq jeryanliri heqqidiki gumanlıq tügünler muhakime qilinidu.

Achquch Sözlér: Abdurehim Eysa, Uyghuristan Jumhuriyiti, Yerlik Milletchilikke Qarshi Küres, Uyghur Serxilliri, Sirlıq Ölüm.

ABDUREHİM İSA VE UYGURİSTAN RÜYASI

Özet

Abdurehim İsa (1910-1958), 20. yüzyıl Uygur tarihinde Uyguristan Cumhuriyeti kurma gayesi dolayısıyla ağır bedel ödeyen Uygur siyasi önderlerden biridir. Çin hükümeti 1957-1958 yıllarında Uygur Özerk Bölgesi'nde ortaya çıkan "yerli-milliyetçiliğe karşı mücadele" hareketinde 1612 Uygur ve Kazak siyasi figürü "yerli-milliyetçi" kılıfı ile cezalandırmıştır. Bu dönemde Çin hükümeti tarafından "aşırı yerli milliyetçi" damgası vurulan Abdurehim İsa, 17 Ocak 1958'te Ürumçi'de gizlice öldürülmüştür. Çin hükümeti bu olayı Abdurehim İsa "intihar etti" diyerek duyurmuştur. Aynı zamanda İli vilayetinin valisi, İli Kazak Otonom Oblastı'nın başkan yardımcısı olarak görev yapan ve Abdurehim İsa gibi önemli makamda bulunan bir Uygur memurunun gizemli ölümü 1950'lilerin sonunda Uygur Özerk Bölgesi'ndeki siyasi olayların arkasında birçok şüphe ve soruların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Aradan 60 yıldan fazla zaman geçen günümüzde, Çin ve SSCB'nin Uygur Özerk Bölgesi'nde bazı gizli arşivlerinin açılması, dönemin şahitlerinin

* Dr., Özgür Asya Radiosi Uyğur Bölümü Editörü, Washington DC, USA, e-posta: yachibeg@gmail.com
Orcid: 0000-0002-4061-9823

hatıraları ve de Seypidin Azizi (1914-2003) yayımlanmayan hatıralarının 3. cildindeki beyanlar, Abdurehim İsa'nın gizemli ölümü hakkındaki şüpheleri tekrar güçlendirmektedir. Bu makalede, yeniden açılan arşiv dokümanları, tarihî belgeler, dönemin şahitlerinin hatıraları kaynak kullanılarak Abdurehim İsa'nın mücadele ile geçen hayatı, bağımsızlık yolundaki çabaları, 1949 yılından sonra Uyguristan Müttefik Cumhuriyeti kurma yolunda Çin hükümeti ile olan görüşme ve tartışmaları ele alınmıştır. Ayrıca Abdurehim İsa'nın Ocak 1958'deki ani ölümü ve ölümünün sır perdeleri hakkındaki şüpheli durumlar tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abdurehim İsa, Uyguristan Cumhuriyeti, "Yerli Milletçiliğe Karşı Mücadele, Uygur Önderler, Gizemli Ölüm.

ABDUREHİM EYSA AND HIS UYGHURİSTAN DREAM

Abstract

Abdurehim Eysa (1910-1958) was one of the high level Uyghur political victim during the "Anti-local Nationalists Campaign" which held by Chinese communist authorities in 1957-1958 in XUAR (East Türkistan). On December 16, 1957, the XUAR Party Committee announced the convening of an enlarged plenum, with the goal of exposing and criticizing "local nationalist" deviations. The meeting continued more than six months, until in June 1958. By the end of campaign, a total 1,612 local cadres and intellectuals entered the blacklist as "local nationalists". Most were expelled from the party, dismissed from their positions, and consigned to re-education through labor. Abdurehim Eysa, the deputy head of the People's committee of the Ili Kazak autonomous prefecture, end of his life through "suicide" on January 17, 1958 at the room No. 214 of Tianshan (Tengritagh) Hotel in Urumchi. Witnesses, including Merup Eysa, the younger brother of Abdurehim Eysa, believing that Abdurehim Eysa was killed by the Chinese authorities' secret conspiracy, and he refused so-called "suicide case". This paper investigates Abdurehim Eysa's case depend on most recent revealed archive materials and sources. It also emphasizes local Uyghur historians and historical witnesses' narratives, memoirs and historical works.

Keywords: Abdurehim Eysa, Uyghuristan Republic, "Anti-local Nationalist Campaign", Uyghur Elites, Mysterious Death.

Kirish

1. Uyghuristan Ghayisining Qurbani

Abdurehim Eysa 1950-yillarda Uyghur serxillirining Xitay Kommunistlari bilan élip barghan siyasiy küreshliri jeryanida qurbanliq qilin'ghan shexlarning biridir. Abdurehim Eysaning sirliq ölümü 20-esir Uyghur tarixida, bolupmu Xitay kommunistlari Sherqiy Türkistanni idare qilishqa bashlighan deslepki 10 yilda yüz bergen eng paji'elik siyasiy délolarning biri hésablinidu.

Abdurehim Eysaning ölümü 1949-yilidin 1958-yilighiche bolghan jeryanda Uyghur siyasiy serxillirining Xitay Kompartiyesining yuqiri qatlimidikiler bilan élip barghan köp qétimliq siyasiy küreshliri bilan chemberchas baghlan'ghan. Uning 1958-yili 1-ayning 17-küni kéchide Ürumchidiki Tengritagh mehmanxanasining 214-nomurluq yatiqida sirliq rewishte öltürülüşü we etisi chüshtin kéyin Uyghur Aptonom Rayonluq Partkom teripidin "esheddiy yerlik milletchi Abdurehim Eysa jinayetliri pash bolghandin kéyin jazalinishtin qorqup özini öltürilalghan" (URL-1)dep élan qilinishi eyni waqitning özdila köpligen kishilerde türlük gumanlarni peyda qilghan idi.

1940-yildiki Milliy Azadliq Inqilabining dolqunlirida nurghun issiq-soghuqlarni béshidin ötküzgen Abdurehim Eysa wekillikidiki bir ewlad Uyghur serxillirining musteqilliq ghayisi

1949-yilining axiri Xitay kommunistlirining Sherqiy Türkistanni idare qilishi bilen yoqqa chiqidu. Halbuki, wetinining kélechikidin ümid üzmiyen Abdurehim Eysa eyni waqitta bashqa sepdashlirigha oxshashla “Xitay Kompartiyesi Stalin rehberlikidiki Sowétler Ittipaqining Ittipaqdash Jumhuriyetlik dölet modélini qobul qilidu. Kelgüside Xitay Kompartiyesi rehberlikidiki Xitay Xelq Jumhuriyitining terkiyibide choqum Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti qurulidu” (KK-1) dégen qarashda idi.

Abdurehim Eysa 1949-yilining axirliridin taki 1958-yilining yanvar éyida hayatidin ayrilghiche bolghan 9 yil jeryanida ilgiri-kéyin bolup, Shinjang Ölkilik Xelq Hökümitining hey’et ezasi, Emgek Nazaritining naziri, Xitay Memliketlik Xelq Qurultiyi Milletler Ishliri Komitétinin mu’awin mudiri, Ili Wilayitining waliysi, Ili Qazaq Aptonom Oblastining mu’awin bashliq qatarliq yuqiri derijilik wezipilerde bolidu. U bu jeryanda izchil türde Xitay Xelq Jumhuriyitining terkiyibide Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti qurush üçün küresh qilidu we bu yolda eng axirida qurban bolidu.

2. Abdurehim Eysaning Nesebi: İli Sultanliqigha Baghlan’ghan Bir Jemet

Abdurehim Eysa 1910-yili¹ hazirqi Qazaqistan Jumhuriyiti Almuta Oblastigha qarashliq Uyghur Rayonining Ghaljat yézisida qol ilkide bar bir halliq a’ilide dunyagha kélidu.

Abdurehim Eysaning ata-bowiliri eslide Sherqiy Türkistanning Aqsu Wilayitige qarashliq Igerchi yézisidin bolup, texminen 19-esirning ikkinchi yérimida Aqsudin Muzdawan arqiliq Ili Diyarigha béríp olturaqlashqan kishilerdin iken. Abdurehim Eysaning ulugh bowisi Yüsüp Paxta öz zamanisida japaliq ishlep, halal emgiki bilen Ili Diyarida igilik tikligen baylarning biri iken. U 19-esirning ikkinchi yérimida Ilida Manju-Xitay hökümraniqigha qarshi qozghilang partlighanda qozghilangchilarni qollighan hemde maddiy jehettin zor yademde bolghan. Qozghilang ghelibe qilib, Ili Sultanliq qurulghan yillarda u 70-80 éshekke ashliq we túrlük mal-mülüklerni artip, sultanliqning iqtisadiy jehettin qed kötürüshi üçün küch chiqarghan iken.

Elaxan Sultan zamanisigha kelgende Yüsüp Paxtaning bu yadempliri üçün Ili Sultanliq namidin uninggha Ilining Jaghistay qatarliq jaylirini tartuq qilib bergen. Shundaq qilib, Yüsüp Paxta Ilidiki Jaghistay, Qaynuq qatarliq yurtlarning perpa bolushi we awatlishishi üçün muhim rollarni oynaydu.

Abdurehim Eysaning eng kichik inisi Merup Eysaning bayanlirigha qarighanda, Yüsüp Paxtaning oghli Eysa’axun Paxta dewrige kelgende Char Rusiye Iligha basturup kirip, Ili Sultanliqini munqerz qilidu. Sultanliq munqerz bolghandin kéyin, Char Rusiye Armiyesi Ilidiki Taranchilarni mejburiy halda Rusiye tewesidiki Yettesu Rayonigha, bolupmu Ili deryasining töwen éqinidiki déhqanchiliq qilishqa bolidighan jaylarga mejburiy köchüridu. Eysa’axun ene shu qétimliq köch-köchte ata-bowiliri berpa qilghan Ilining Jaghistay yézisidin mejburiy köchürülüp, Rusiye tewesidiki Ghaljatqa makanlishidu. Eysa’axun bu yerdimu japaliq ishlep téz muddette Ghaljattiki halliq a’ililerning birige aylinidu shundaqla bu yurtning awatlishishida muhim rollarni oynaydu. U shu yillarda Rusiye tewesidiki meshhur Uyghur bayliridin biri bolghan Welibay Yoldashop bilen

¹ Abdurehim Eysaning tughulghan yili heqqide oxshimighan menbeler mewjut bolup, ukisi Merup Eysa eslimiside 1910-yili tughulghan dep yazidu (URL-1). Shérip Xushtar bolsa Abdurehim Eysaning 1909-yili tughulghanliqini ilgiri süridu (Xushtar, 2003: 341). Uningdin bashqa Abdurehim Eysani 1911-yili tughulghan dégüchilerimu bar. Biz bu maqalimizda Merup Eysaning akisi Abdurehim Eysaning tughulghan yili [1910] heqqidiki bayanini emeliyetke uyghun dep qariduq. Chünki buni Sowét Ittipaqining diplomatiye höjjetlirimu testiqlaydu. Yeni Sowét Ittipaqi tashqi ishlar ministérliqi yiray sherq bashqarmisining bashliq M. Zimyaninning Sowét Ittipaqining Ürumchi we Ghuljida turushluq konsulxaniliri 1958-yili 2-ayning 22-küni Moskwagha yollighan doklatliri اساسida 1958-yili 3-ayning 3-küni Sowét ittipaqi kompartiyesi merkiziy komitéti we Yuri Andropofning namigha yollighan doklatida Abdurehim Eysaning 1957-yili yazda Xitay hej ömikinining mu’awin ömek bashliq bolup Mekkiye barghanda 47 yash ikenlikini ilgiri süridu. Bu menbege اساسlan’ghanda, eger Abdurehim Eysa 1957-yili 47 yashta bolsa u 1910-yili tughulghan bolidu (URL-2).

birlikte Yettesu rayoni we Ili deryasi boyidiki Uyghur yurtlirida köpligen insha'atlarni berpa qilidu.

Eysa'axunning Yunus, Ilyas we Ibrahimdin ibaret 3 oghli bolup, Abdurehim Eysa kenji oghul Ibrahim a'ilisining ikkinchi perzenti bolup tughulidu. Eysa'axunning Yunus we Ilyas dégen chong oghullirining a'ilisidin yétiship chiqqan sha'ir Hebibulla Yunusof bilen yazghuchi Yüsüp Ilyas kéyinche Qazaqistan Uyghurlirining ataqliq edibleridin bolup qalidu. Eysa'axunning kenji oghli Ibrahim a'iliside jem'iy 10 percent dunyagha kelgen bolup, ular kéyinche Ili diyarining 20-esirdiki siyasiy, ijtimai'iy we medeniyet hayatida muhim rollarni oynaydu (KK-1).

3. Moskwa Yéza-Igilik Inistitutidin Heydelgen "Bayning Balisi"

Abdurehim Eysa bashlan'ghuch bilimini Ghaljat yézisidiki yérim diniy, yérim penniy mektepte alidu. Andin Yarkent shehirige bérip, "Sopi Zerwat" namidiki ottura mektepte oquydu. Bu yillarda Rusiyede Bolshéwiklar Inqilabi yüz bérip, hakimiyet Rus kommunistlarning qoligha ötidu. Pütkül Rusiye, jümlidin Ottura Asiya rayoni ghayet zor siyasiy we ijtimai'iy özgirish dewrige kiridu.

Ösmür Abdurehim Eysa Yarkenttiki "Sopi Zerwat" ottura mektepide oquwatqan yillar Rusiyede Bolshéwiklar hakimiyetni igiligen, Kommunizm idé'ologiyesi Bolshéwiklarning hakimiyet apparati we zorluq küchi bilen Ottura Asiya hem Sibiriyege qeder yéyilghan, gherbiy Türkistandiki Musulmanlar jem'iyiti ghayet zor siyasiy we ijtimai'iy özgirishlerni béshidin köchüriwatan yillar idi.

Bu yillarda Yettesu we Almuta Oblastida yashaydighan Uyghurlar arisidin Abdulla Rozibaqiyéf, Isma'il Tahirof qatarliq tunji ewlad Uyghur kommunistlar bilen Nezerxoja Abdusemet oghli qatarliq tereqqiyperwer serxillar yétiship chiqip, bu zor burulush dewride Uyghurlarning siyasiy teqdiri heqqide izden'gen idi.

Shu yillarda Abdulla Rozibaqiyéf qatarliq serxillarning teshebbusi, dadisi Eysa'axunning qollap-quwwetlishi bilen Yarkenttiki "Sopi Zerwat" ottura mektipini ela netije bien tamamlighan Abdurehim Eysa 1926-yili 16 yéshida Moskwagha oqushqa ewetilidu. 1920-yillarning axirilirida, yeni Abdurehim Eysadin kéyinki qararlarda Moskwagha oqushqa ewetilgen Uyghur oqughuchilar ichide Xrushéf dewride Qazaqistan Kompartiyesining birinchi sékritarliqigha teyinlen'gen Isma'il Yüsüpfomu bar idi.²

Abdurehim Eysa Moskwa Yéza-Igilik Inistitutida oquwatqan yillarda Stalin qozghighan sinipiy küresh dolquni yuqiri keypiyatqa kötürülüp, pütkül Sowét Ittipaqidiki puqralarning sinipiy terkibi ayrilidu shundaqla kolléktiploturush shamili bashlinidu. Bu waqitta Abdurehim Eysaning Ghaljattiki a'ilisi hem dadisining sinipiy terkibi "bay-poméshchik" dep ayrilip, Bolshéwiklar hakimiyetining zerbe bérish nishanigha aylinidu.

A'ilisining sinipiy terkibi Moskwada oquwatqan yash Abdurehim Eysaning oqush hayatighimu qara saye tashlaydu. U Moskwa Yéza-Igilik Inistitutining ikkinchi oqush yiligha chiqqinida, yeni 1927-yili "bay déhqanning balisi" dégen qalpaq bilen mekteptin

² Isma'il Yüsüfov (1914-2005) sabiq Sowét Ittipaqining Qazaqistan Ittipaqdash Jumhuriyitidiki Uyghurlar arisidin yétiship chiqqan siyasiy erbab. U Abdurehim Eysa Moskwadin qaytip kelgendin kéyin, yeni texminen 1929-yaki 1930-yilliri etrapida Moskwadiki yéza-igilik inistitutigha oqushqa ewetilgen. 1934-yili oqush pütürüp Qazaqistan'gha qaytip kelgen. 1940-yili Sowét Qizil Armiyesige qatniship, Miniski Herbiy Akadémiyesini pütürgen. Urush yilliri u Léningrad frontida changghu bataliyonining siyasiy komissari bolup wezipe ötigen we "Lénin ordéni" bilen mukapatlan'ghan. Urushtin kéyin Qazaqistan'gha qaytip kélip, Qazaqistan Kompartiyesining her derijilik organlirida rehbiriy lawazimlarda bolghan. 1962-yilidin 1964-yilighiche Isma'il Yüsüfov Qazaqistan Sowet Sotsiyaslistik Jumhuriyiti Kompartiyesining birinchi sékritari bolghan. Bu dewride u Almuta Oblasti qarimiqidá Uyghur Rayonining tesis qilinishi we jumhuriyetlik Uyghur Tiyatéring qurulusi üçün küch chiqarghan.

heydilidu (URL-1). Amalsiz qalghan Abdurehim Eysa Moskwadin yurti Ghaljatqa qaytip kélidu.

U yurtigha qaytip kelgendin kéyin waqtini bikar ötküzme, shu waqittiki bilimlik ziyaliylardin tarixchi we edib Nezerxoja Abdusemet oghli (Uyghur balisi) ni ustaz tutup, edebiyat we tarix öginishke bashlaydu. Ustazi Nezerxoja Abdusemet oghli yash Abdurehim Eysada milletperwerlik idiyesining shekillinishi we edebiy ijadiyetke kirishishide muhim rol oynaydu (URL-1).

1920-yillarning axirlirigha barghanda barghanséri esheddiylisshiwatqan Rus Bolshéwiklirining siyasiy bésimi we mejburiy koléktiplashturush shamili tüpeyli ularning a'ilisidikiler Sowét hakimiyiti astidiki tupraqlarda erkin yashashning mumkin emeslikini chongqur hés qilidu. Bolshéwiklarning kolléktiplashturush siyasetining netijiside acharchiliq bashlinip, minglighan kishiler yurt-makanlirini tashlap terep-terepke qachidu. Uning üstige Abdurehim Eysaning dadisi Eysa'axun'gha "bay poméshchik", "xelq düshmini" dégen qalpaq kiydürölüp, qamaqqa élinidu. Mushundaq ehwalda Ghaljatta dawamlıq yashashning mumkinchiligi qalmaydu. Abdurehim Eysa 1928-yili Sowét Ittipaqi chégrasidin yoshurunche qéchip ötüp, Ili wilayitining Chapchal nahiyesige qarashliq yuqiri Jaghistay yézisidiki taghisining öyige panah tartip baridu. Öz waqtida Ghaljatta Eysa'axunning yaxshiliqini köp körgen kishiler kéyinche uni bolshéwiklar türmisidin qachurup chégradin ötiwélisshigha yadrem qilidu. Shundaq qilip 1928-yilidin 1930-yilighiche bolghan jeryanda ularning a'ilisidikiler türlük yollar bilen Sowét chégrasidin qéchip ötüp, Ilining yuqiri Jaghistay yézisidiki ata-bowilirining makanigha kélip olturaqlisshidu.

4. Uyghur Milliy Ma'aripi Üchün Köygen Yürek

Bu yillarda Abdurehim Eysa ana yurtining zamaniwiyy ma'aripin tolimu uzaq qalghanliqini, mewjut mekteplerning köpinchisining kona uslubtiki diniy mektepler ikenlikini, awam xelqte pütkül millet gewdisi bilen oyghinish hasil qilish üçün yéngiche zamaniwiyy ma'aripning zörürlikini chongqur derijide tonup yétidu.

U 1930-yilidin bashlap Jaghistayda ilgiri diniy sawat alghan mektep yéshidiki balilarni yighip, bir sinip teshkil qilidu we mexsus penniy dersler ötülidighan yéngiche mektep achidu. Kéyinche bu mektepke yuqiri Jaghistay, töwen Jaghistay we Qaynuq yéziliridin balilar qobul qilinip, 6 sinipliq resmii bir mektepke aylinidu. Abdurehim Eysa 1934-yilighiche bu mektepke mudir bolidu (URL-1).

1931-yilidiki Qomul inqilabi we uning tesiride pütkül Sherqiy Türkistan tupraqliri milliy inqilab dolqunigha chömidu. Buning netijiside 1933-yili "April Özgirishi" yüz bérıp, Jin Shurénning hakimiyiti ghulaydu. Pursetni ghénimet bilgen militarist Shéng Shisey Uyghur diyarining textige chiqidu. U öz hakimiyitini mustehkemlesh üçün Sowétler Ittipaqi bilen dost bolush, milletler hoquqta barawer bolush we milliy ma'aripni rawajlandurush qatarliq "Alte Büyük Siyaset" ni otturigha qoyup, bir mehel tereqqiyat we tinchliq sho'arini towlaydu. Buning bilen Sherqiy Türkistanning jay-jaylirida milliy oyghinishning perdisi échilip, her millet xelqining milliy aqartish uyushmiliri we sanayi-nepise ömekliri arqarqidin qurulidu. Jay-jaylarda bashlan'ghuch we ottura mektepler, chong sheherlerde gimnaziye we kespiy téxnika mektepliri, Ürümchide Shinjang Inistituti qatarliq aliy mektepler tesis qilinidu.

Mana mushundaq bir qaynam-tashinliq dewrde yashliq bahari urghup turghan Abdurehim Eysa pütün zéhnini yéngi ma'aripchiliq we aqartish ishliqigha béghishlaydu. 1932-yili Jaghistayda yurt qozghilip yéngiche penniy mektep sélish dolquni kötürülidu. Bu waqitta Jaghistayda Ezizem axun, Musa hajim, Zixrulla Xelpe, Sewirdin shangyo, Abdurehim Eysa qatarliq 7 kishilik mektep qurush hey'iti teshkillinidu. Mektepning quruluş layihesini

Abdurehim Eysa ustazi Nezerxoja Abdusemet bilan birlikte tüzüp chiqidu. Mektep quruluşi pütkenidin kéyin uninggha “birlik mektipi” dégen nam bérilidu. Abdurehim Eysa mezkur mektepning tunji oqutquchiliridin biri hem kéyinche mektep mudiri bolidu (Tahir, 2003: 19-20).

1934-yilining axiri Abdurehim Eysa Jaghistaydin Ghulja shehirige yötkilip kirip, awwal “Mutaliye” mektipide, andin “Ümid” mektipide oqutquchi bolup ishleydu. Kéyinche “Hüseyniye” mektipige yötkilidu. Bu mektep “Ghulja Sheherlik 5-mektep” ke özgeritilgendin kéyin, bu mektepning mudiri bolup ishleydu (URL-1; Xushtar, 2003:341-342).

1935-yilidin 1941-yilighiche bolghan jeryan Abdurehim Eysaning Ghulja milliy ma’aripining tereqqiyatigha pütün küchi bilen özini béghishlighan we belgilik ünüm peyda qilghan yillar hésablinidu. Abdurehim Eysa eyni waqitta meripetperwer zat, mektep atilar komitéting ezasi Abdulla Xemidining yardimini qolgha keltürüp, 1941-yili “Ümid” mektipining Ghulja Nowigordtiki 2-shöbe mektipining ornida “Xanim-Qizlar Hüner-Sen’et Mektipi” ni qurup chiqidu. Bu mektepke Abdurehim Eysaning ayali Munjiye xanim mes’ul bolidu (Xushtar, 2003:341-342).

5. Weten İshqidiki Yashliq We Shéng Shisey Türmiside

Shu yillarda Abdurehim Eysa qoligha qelem élip, wetenning hörliki, xelqning oyghinishi shundaqla bilim we ma’arip arqiliq milletni aqartish téma qilin’ghan bir yürüş shé’irlarni yazidu. U yene bu mezkurda bir qisim sehne eserlirini yazidu. Uning eserliri shu yillarda “İli Géziti” we “Shinjang Géziti” ning edebiyat sehpişide “Dertmen” texellusi bilen élan qilinidu. U 1935-yili élan qilin’ghan “Dertmenning Tiliki” namliq shé’irida mundaq dep yazidu:

Oqush, oqush, bilim élish waqti yetti,

Nadan qélip, yem bolushning waqti ketti.

Jan élimge ich sirimni uqturay dep,

Öz-özümni munberlerde qaynatqum bar!

Köngli sunuq miskin halda yatqan elni,

Güdük chélip tang seherde oyghatqum bar.

Söyümlük wetinimning keng qoynida,

İlim yurti, chong mektepler ornatqum bar (URL-1).

1941-yilining axiri Abdurehim Eysa Ürümchige yötkilip bérıp, Ölkilik Qizlar Ottura Mektipide deslep oqutquchi, kéyin mektep mudiri bolup ishleydu. Bu yillarda u Shinjang İnstitutini pütürüp “Shinjang Géziti” ning edebiyat betide ishlewatqan Lutpulla Mutellip we Ürümchi Qizlar Ottura Mektipide oqutquchi bolup ishlewatqan Abdurehim Ötkür qatarliq talantliq yash ziyaliylar bilan yeqin dostlardin bolup qalidu. Shundaqla mekteptiki xizmitidin sirt dawamlıq yéziqchiliq bilen shoghullinip, köpligen shé’irlarni yazidu.

Abdurehim Eysa shu yillarda proza ijadiyiti bilenmu shoghullinidu. Uning shu yillarda yazghan “Tolun” namliq balilar hékayisini edebiyatshunaslar “Uyghur hazirqi zaman edebiyatidiki balilar hékayichiliqining deslepki perdisini achqan eserlerning biri,” dep qaraydu (URL-1).

1942-yili Abdurehim Eysa Shéng Shiseyning mexpiy saqchiliri teripidin Ürümchide qolgha élinip, türmige tashlinidu. Saqchi terep chéqimchilar teminligen uchur boyiche Abdurehim Eysaning shu mezgilde gézitte élan qilghan “Qarlıghach bilen Kepter” namliq meselide

“Shéng Dubenning hakimiyitige daritmilighan” kinaye bar dep qaraydu hemde uni “xeterlik unsur” dep qolgha alidu (URL-1).

Abdurehim Eysa shu qétim qolgha élinip taki Shéng Shisey 1944-yili 9-ayda Uyghur diyardin ketküche bolghan jeryanda türmide yatidu. Shéng Shisey Chongchinggha ketkendin kéyin gomindang hökümiti Wu Jongshinni Shinjang ölkisining re’islikige teyinlep, Ürumchige ewetidu. Wu Jongshin ölke re’isi bolghandin kéyin Shéng Shisey türmide hayat qalghan bir qisim Uyghur, Qazaq we bashqa yerlik millet mebuslirini türmidin chiqirip, weziyetni yumshatmaqchi we Ilida qozghalghan milliy inqilabning yalqunini sülhi yoli bilen öchürmekchi bolidu. Ene shundaq dawalghup turghan weziyette Abdurehim Eysa bir qisim sepdashliri bilen bille türmidin qoyup béridu. Emma uning Ghuljigha qaytishigha ruxset qilinmaydu.

6. “Bahar” Teshkilati We Ürumchining Azadliqi Üchün Teyyarlinish

Abdurehim Eysa türmidin chiqqandin kéyin özi ilgiri ishligen Ölkilik Qizlar Ottura Mektipige mudir bolup ishleydu. Bu mezgillerde weziyet intayin sezgürliship ketken bolghachqa, Milletchi Xitay (gomindang) da’iriliri Ürumchidiki Uyghur we Qazaq ziyalilirining Ili terep bilen bolghan munasiwetlirige yéqindin diqqet qilidu. Shu wejidin Abdurehim Eysaning arqisighimu yoshurun qulaq qoyulidu.

1944-yili séntebirde Nilqa taghliridin bashlan’ghan milliy azadliq inqilabining oq awazi Ürumchide nazaret astida turuwatqan Abdurehim Eysa qatarliq yash Uyghur serxillirining qelbini lertzige salidu. Ular inqilab yalqunining tézlik bilen hemme jaylarga tutushishini, milliy azadliq téngining baldurraq étishini arzu qilidu.

1945-yili kirishi bilen Ghuja shehiring azad qilinishi, milliy armiyening ghelebilik jenglerni qilip téz sür’ette sherqqa yürüş bashlishi milletchi Xitay da’irilirini qattiq sarasimgha salidu. Halbuki Ürumchide qapsilip qalghan Uyghur serxilliri bilen jenubi wilayetlerdiki Uyghur yashliri Ilidin bashlan’ghan milliy azadliq inqilabining upuq nurini töt közi bilen kütmekte idi.

Bu waqitta Sowét Ittipaqining Ürumchidiki Konsulxanizmu yer asti pa’aliyetlirini jiddiyleshtürdü. Konsulxanidiki mu’awin konsulni öz ichige alghan birmunche xadimlar Ürumchidiki siyasiy sezgürlüki yoqiri bolghan Uyghur, Qazaq, Tatar we bashqa yerlik milletlarning ziyaliliri bilen mexpiy körüşüp, ularni yoshurun teshkilat qurushqa, yer asti pa’aliyetlirini rawajlandurushqa, milliy armiyeye kelgüside Ürumchige hujum bashlighanda ichkiy jehettin qozghilip maslshishqa ündeydu.

Seypidin Ezizimu özining “Ömür Dastani” namliq eslimisining 2-tomida 1944-yilining axiridin 1945-yilining bashlirighiche bolghan ariliqta Ürumchide “Xelqchil Yashlar Birleshmisi”, “Xelqchil Inqilabiy Yashlar Azadliq Teshkilati” qatarliq teshilatlar qurulghanliqi, bu teshilatlarining 1949-yili birleshtürülüp, “Inqilabiy Yashlar Teshkilati” bolup qurulghanliqini, bu teshkilatning mes’ullirining Nusret Shehidi, Toxti Qurban qatarliq kishiler ikenlikini tilgha alidu (Ezizi, 1990: 190). Uningdin bashqa Seypidin Ezizi yene 1945-yilining bashlirida Ürumchide yene bir mexpiy teshkilat - “Inqilabiy Yashlar we Ziyaliylar Teshkilati” ning qurulghanliqi we mexpiy küreshlerni élip barghanliqini, bu teshkilatqa eyni waqitta gomindang herbiy mektipidin 18, yerliktin 70 tin artuq yashning ezaliqqa qobul qilin’ghanliqini yazidu (Ezizi, 1990: 191).

Merup Eysa eslimisinde Seypidin Ezizi tilgha alghan “inqilabiy yashlar we ziyaliylar teshkilati” ning Ürumchide Abdurehim Eysaning bashchiliqida qurulghan “Bahar” teshkilati ikenlikini ilgiri süridu. U mundaq dep yazidu: “Aqsuda Lutpulla Mutellip bashchiliqida ‘Uchqunlar Teshkilati’ qurulghan waqitta Ürumchide Abdurehim Eysaning bashchiliqida ‘Bahar’ teshkilati qurulup, yoshurun pa’aliyetlirini qanat yayduridu. Bu teshkilat Ilidin bashlan’ghan milliy inqilabning ilhami bilen 1945-yili féwralda qurulidu.

Uning sépige Ürümchi shehiridiki Uyghur, Qazaq, Qirghiz, Özbék, Tatar we Rus millitining wekilliri qatnashqan idi. Bu teshkilatning Ürümchidiki Sowét Konsulxanisining mu'awin konsuli Ruslanof bilen yoshurun alaqlisi bar idi. 'Bahar' teshkilatining rehberlik guruppisida Abdurehim Eysa, Qasimjan Zulyar, Mensur Niyazi, Kenji, Xemid Muqiyt, Isma'il Enweri, Mamut Sedridin we bashqilar bar idi. Teshkilatning asasiy meqsiti xelq ichidiki ilg'har yashlarni ezaligga qobul qilip, ularni teshkillesh we terbiyelesh, xelqni oyghitish, partizanliq herikitige teyyarliq qilish, waqti kelgende Ili inqilabchilirigha maslishop ichkiy tereptin heriketke ötüp, Ürümchini Gomindangchilarnimng qolidin azad qilishni tézlitishtin ibaret idi (URL-1)."

Derweqe, künsayin ashkara boluwatqan arxip matériyalliri Lutpulla Mutellip bashchiligidiki ot yürek yashlar 1945-yilining bashlirida Aqsuda qurghan "Sherqiy Türkistan Uchqunlar Teshkilati" bilen Abdurehim Eysa, Qasimjan Zulyar qatarliq yashlar Ürümchide qurghan "Bahar" teshkilatining Ili inqilabining ilhami we Sowét Konsulxanisining mexpiy körsetmiliri bilen qurulghanliqini körsetmekte. Uning üstige mezkur teshkilatni qurghuchilar bolsun yaki uninggha eza bolghuchilar bolsun, köpinchisi Sowétler Ittipaqi bilen melum munasiwiti bolghan yaki ilgiri Sowétler Ittipaqida oqughan yashlar idi. Xuddi Merup Eysa eslimiside tekitlep ötkendek, bu teshkilatning tüp meqsiti mezkur teshkilatqa eza bolghan Ürümchidiki yashlarni teshkillep waqtinche yer asti pa'aliyetler bilen shoghulinish, ghelibeséri sherqqe qarap ilgirilewatqan milliy armiyeye Ürümchige hujum bashlighanda teshkilat ezaliri ichkiy jehettin qozghilip, Ürümchining baldurraq azad qilinishi üçün küch qoshush idi.

Dégendek "ular éghizche chüshendürüş, teshwiq wereqliri tarqitish, Ildin yoshurun ewetilgen gézitler bilen 'Sherq Heqiqiti' zhurnallirini tarqitish, düshmenning qoral iskilatiri bilen atxaniliridiki milliy xizmetchilerni qolgha keltürüp, kérek bolghanda shu yerdiki qorallar bilen atlarni élip qéchish teyyarliqini élip baridu. Qisqisi, partizanliq heriketlirining maddiy we meniwiyy teyyarliqliri obdan ishlen'gen idi" (URL-1).

7. "Bahar" Teshkilatining Ashkarilinishi We İkkinchi Qétim Qolgha Élinish

1945-yilining yaz aylirida "Bahar" teshkilati téz sür'ette kéngiyiwatqan künlerde Milletchi Xitay (Gomindang) da'iriliri jasuslarning pash qilishi bilen mezkur teshkilatning herikitini bayqap qalidu.

Seypidin Ezizi "Ömür Dastani" namliq eslimisining 2-tomida mezkur teshkilatning qandaq pash bolup qalghanliqi heqqide mundaq dep yazidu: "bu teshkilat 1945-yili 5-ayning bashlirida Gomindang saqchi orunlirigha pash bolup qélip, köpligen asasliq ezaliri gomindang eksiyetchiliri teripidin qamaqqa élin'ghan. Birmunchisi dehshetlik qiynaq azabida öltüriwétilgen. Bu teshkilatning pash bolup qélish jeryani mundaq bolghan: Teshkilatning Abdulla isimlik bir ezasining xa'in ikenliki sézilgendin kéyin, uni öltüriwétish qarar qilin'ghan. Bu wezipe teshkilatning aktip ezaliridin Kenji, Qasim Zulyarof, Isma'il dégen kishilerge tapshurulghan. Ular Abdullani sheher sirtigha bashlap chiqip tapancha bilen atqan. Biraq shu chaghda gheyriy adem kélip qalghanliqtin atquchilar qachqan. Isma'il qorqup kétép özini saqchi idarisige melum qilghan we teshkilat ezalirini pash qilghan. Shuning bilen Kenji, Qasim Zulyarof qatarliq birmunche teshkilat ezaliri qolgha élin'ghan" (Ezizi, 1990: 191-192).

Merup Eysaning bayanlirigha qarighanda, "Bahar" teshkilati qurulup birqanche ay ötmeyla Gomindang saqchiliri mezkur teshkilatning shepisini sézip qalidu hemde mezkur teshkilat ichige Abdulla (Xitayche ismi A Xushu) isimlik bir qulaqni urup kirgüzidu. Abdulla özi igiligen melumatlarni Gomindang amaniq saqlash bashqarmisigha yetküzüp turidu. Shundaq qilip "Bahar" teshkilati we uning ezalirining hayati xewep astida qalidu. Bu ehwalidin Ürümchidiki mexpiy xadimliri arqiliq xewer tapqan Sowét Konsulxanisi mezkur teshkilatning re'isi Abdurehim Eysani kéchide konsulxanigha chaqirtip, ehwalning xeterlik

ikenlikini, Gomindang terepke uchur yetküzgen xa'inni derhal tépip ujuqturiwétishni éytidu. Buning bilen Abdurehim Eysa, Qasimjan Zulyarof, Kenji we Isma'il Enweri qatarliq teshkilatning töt neper اساسliq adimi jiddiy muzakire qilip, xa'in Abdullani qandaq ujuqturiwétish heqqide meslihetlishidu. Axirida Abdullaning gumanini qozghap qoymasliq üçhün bu ishqa yat ademni arilashturmastin uni obdan tonuydighan 3 kishi, yeni Zulyarof, Kenji we Isma'il üçheylen bir terep qilishqa kélidighu. Pilan boyiche ular Abdullani shu küni kechte Qasimjan Zulyarofning öyige méhman'gha chaqiridu. Sorunda uninggha haraq ichküzüp mest qilghandin kéyin "Meremnisaxan dégen dangliq chokanning öyige barimiz" dep élip mangidu. Étiz-ériq boyidiki xilwet bir jaygha kelgende Kenji (bu kishi shu waqitta herbiy xizmetchi bolghachqa yan qurali bar iken) tapanchisini chiqirip Abdullani atidu. Emma del shu waqitta gheyri bir kishining shepisi kélip qalghachqa jiddiyliship qalghan Kenjining kéche qarangghuligida atqan oqi Abdullaning ejellik yérige tegmeydu. Ular üçheylen qéchishqa mejbur bolidu. Yarilan'ghan Abdulla dat-peryat towlap shu kéchisi gomindang saqchi terepke ehwalni melum qilidu. Buning bilen shu kéchisi Ürümchide jiddiy tutqun bashlinidu. Zulyarof bilen Kenji shu kéchisi ehwalning xeterliklikini sézip, su mangidighan süngüch arqiliq Ürümchidiki Sowét Ittipaqining Konsulxanisigha kiriwalidu we panahliq soraydu. Emma Sowét Consulxanisi bu ish ashkarilinip qalsa özlirige paydisizliqini hés qilip, bu ikkeylenni qobul qilmaydu we konsulxanidin chiqiriwétidu. Shu kéchisi tang seherde bu ikkeylen gomindang mexpiy saqchiliri teripidin tutqun qilinidu. Abdurehim Eysa bashliq teshkilatning bahqa اساسliq ezalirimu ikkinchi küni arqa-arqidin qolgha élinidu. Sowét Consulining yüzsizlik qilishi bilen konsulxanidin chiqiriwétilgen Qasimjan Zulyarof bilen Kenji ikkeylen türmide insan qélipidin chiqqan qiynaqlargha duch kélidu hemde wehshiylerche qiynap öltürülidu. Ularning jesiti kéyinche Lyudawandiki kömür kan quduqigha tashliwétilidu. Abdurehim Eysa bashliq "Bahar" teshkilatining bashqa ezaliri taki 1946-yili 6-ayghiche Gomindang türmiside yatidu (URL-1).

1946-yili 6-ayda Ili terep wekilliri bilen Gomindang hökümitining söhbet wekilliri Ürümchide "On Bir Bitim" gha imza qoyup, Shinjang Ölkilik Birlashme Hökümet qurulghanliqini jakarlaydu. Bu waqitta ölkilik hökümetning mu'awin re'isi Exmetjan Qasimi bitim rohigha asasen Gomindang tereptin Abdurehim Eysa bashchiliqidiki "Bahar" teshkilatining türmidiki ezalirini sürüshte qilidu. Seypidin Ezizi "Ömür Dastani" namliq eslimisining 2-tomida bu heqte mundaq dep yazidu: "1946-yili üç wilayet wekilliri Ürümchide Gomindang wekilliri bilen söhbet ötküziwatqanda biz terep ularning ishini sürüshte qilghan idi. Gomindang saqchi jallatliri bu ishtin téniwélish bilen birge 'bundaq ademler türmide yoq' dep turuwélip, Kenje we Qasim Zulyarofni jadu bilen toghrap öltüriwétidu. Emma bashqilargha ziyankeshlik qilishqa ülgürelmigen iken. Jama'et pikrining bésimi we biz terep wekillirining qattiq turushi bilen 'Bitim' din kéyin ularni qoyup bérishke mejbur boldi. Üch Wilayet terepning wekilliri bu teshkilatning ezaliridin Ezizop Qasim, Zulal, Mamutop Qurban, Xemit Iminop, Iminjan, Abdurehim Ömer qatarliq 18 kishini Shixogha ewetip, Milliy Armiyege qatnashturdi. Ular kéyinche Milliy Armiye terkiybide we azadliqtin kéyinki sotsiyalistik qurulus ishlerida zor xizmetlerni qildi" (Ezizi, 1990: 192).

Ejebnerlik shuki, Seypidin Ezizi eslimiside gerche "Bahar" teshkilatining qurulusi, inqilabiy pa'aliyetliri hemde teshkilat pash bolup qalghandin kéyin ezalirining tutqun qilinishi heqqide tepsiliy toxtalghan bolsimu, emma mezkur teshkilatning bashliqi Abdurehim Eysaning ismini peqetla tilgha almaydu.

Halbuki, Merup Eysaning Ottura Asiya Jumhuriyetliridiki shahitlar bilen hemkarliship yazghan eslimiside Gomindang terepning Abdurehim Eysani türmidin boshitishda nahayiti yoqiri shert qoyghanliqini, yeni uni Gomindang Armiyesining 1945-yili 6-ayning 20-künidiki Shixo urushida Milliy Armiyege esirge chüshken générali Li Gawching bilen tégishishni telep qilghanliqini tekitleydu. Derweqe, Exmetjan Qasimining biwasite arigha

chüshüshi bilen Gomindang saqchi da'iriliri Ürümchide Abdurehim Eysani türmidin qoyup bergen küni Ili terepmu Gomindang générali Li Gawchingni shu küni qoyup béridu (URL-1).

8. Exmetjan Qasimi Bilen Birlikte Küresh Qilghan 4 Yil

Abdurehim Eysa ikkinchi qétim türmidin chiqqandin kéyin, Ölkilik Birlashme Hökümet terkiyide Ürümchide wezipe ötewatqan Ili terep wekilliri – Exmetjan Qasimi, Rehimjan Sabirhaji qatarliqlar bilen bille siyasiy sehnidiki küreshni dawamlashturidu.

Shu yili u Ölkilik Birlashme Hökümet teripidin Aqsu wilayitining saylam ishlirigha nazarechilik qilishqa ewetilidu. Aqsudun qaytip kelgendin kéyin, mu'awin re'is Exmetjan Qasimining ölkilik hökümet yighinida alahide tewsiye qilishi bilen Abdurehim Eysa Shinjang Inistitutining oqutush ishlirigha mes'ul mu'awin mudirliqigha teyinlinidu. Shundin kéyin Abdurehim Eysa Shinjang Inistitutini baza qilip, aliy ma'arip we idé'ologiyehette Gomindangchilar bilen keskin küresh élip baridu. U shu yilliri Ölkilik Birlashme Hökümetning ezasi, qoshumche Temirat Nazaritining naziri bolup wezipe ötewatqan ataqliq inqilabchi we tarixchi Muhemmet'imin Bughrani Shinjang Inistitutining pexriy proféssorliqigha tekliq qilidu hemde oqughuchilargha Uyghur tarixidin léksiye bérishke orunlashturidu (URL-1).

Gerche Mes'ut Sabiri, Muhemmed'imin Bughra we Eysa Yusüp Alptékin wekillikidiki “Üch Ependi” ler guruhi bilen Exmetjan Qasimi wekillikidiki Ili inqilabchiliri otturisida siyasiy idé'ologiyehette we milliy mepkure mesiliside jiddiy ixtilaplar mewjut bolsimu, emma Abdurehim Eysa ikki terep otturidiki munasiwetni tengshesh üçün Muhemmet'imin Bughra bilen yéqin munasiwet ornitidu. U Muhemmed'imin Bughraning 1930-yillardiki milliy inqilabta oynighan roli, tarix we siyaset ilmidiki chongqur bilimi hemde kishilik pezilitege chin dilidin hörmet qilidu.

1947-yili kirishi bilen Gomindang hökümiti bilen Ili terep otturidiki ixtilap chékige yetip, Ölkilik Birlashme Hökümet palech haletke chüshüp qalidu. Shu yili 7-we 8-aylarda Ölkilik Birlashme Hökümette wezipe ötewatqan Ili terep wekilliri arqa-arqidin Ürümchidin ayrilip Ghuljagha kétédu. Exmetjan Qasimining orunlashturushi bilen Abdurehim Eysamu Shinjang Inistitutidiki wezipisini tashlap, Ghuljagha qaytip kélidu.

Abdurehim Eysa Ghuljigha qaytip barghandin kéyin Ili Waliy Mehkimisining bash katipliqliqigha teyinlinidu. 1948-yili 8-ayning 1- küni Ghuljada Exmetjan Qasimi bashchiliqida “Ittipaq” teshkilati, yeni “Shinjangda Tinchliq we Démokratiyeni Himaye Qilish Ittipaqi” qurulghanda Abdurehim Eysa “Ittipaq” merkiziy komitéting bash katipi, memuriyehette bölümining bashliqi bolup saylinidu. U shu yillarda “Ittipaq” merkiziy komitéting re'isi Exmetjan Qasimining xizmitige biwasite yordemleship ishleydu (URL-1).

Bu jeryanda Abdurehim Eysa özining mes'uliyetchanliqi, weten we millitining menpe'etige bolghan sadaqiti shundaqla bu jehette körsetken alahide xizmetliri üçün birinchi derijilik altun médal bilen mukapatlinidu (Xushtar, 2003: 341-342).

1949-yili küzde Sherqiy Türkistanning siyasiy weziyitide dramatik özgirish yüz berip, Exmetjan Qasimi bashchiliqidiki rehberler Ghuljadin sirlig yosunda ayrilghanche qaytip kelmeydu. Shu yili öktebirde Xitay Xelq Azadliq Armiyesining aldin yürer qisimliri Ürümchige tosalghusiz kirip kélidu. Ghuljadiki Sowét Ittipaqining Konsulxanisi bilen Moskwa arqiliq Iliga ewetilgen Xitay Kompartiyesining alaqichisi Déng Lichüning mexpiy orunlashturushi arqisida Seypidin Ezizi yoshurunche ömek bashlap Béyjing sepirige chiqidu. Ilidiki sabiq Sherqiy Türkistan Hökümiti, Milliy Armiyehette we Uyghur xelqining maqulliqi bolmighan, hetta siyasiy sehnidiki zor köpchilik Uyghur serxillirining héchqandaq xewiri bolmighan ehwal astida Seypidin Ezizi Beyjingda Xitay

Kompartiyesining aliy rehberliri bilen körüşüp, Sherqiy Türkistanning teqdirini satidu. U Bèyjingda Xitay Memliketlik Siyasiy Kéngishining yighinigha qatniship, Sherqiy Türkistanning Xitay Kompartiyesining rehberlikidiki Xitay Xelq Jumhuriyitining bir ölkisi bolghanliqini jakarlaydu.

Arqa-arqidin yüz bériwatqan bu sirlig özgirishlerni zadila qobul qilalmighan Abdurehim Eysa bir mezigil köz aldidiki réyalliqtin köngli sowup kétidu. Wetenning teqdiri mesilisi uni qattiq azablaydu. U özining "İttipaq" merkiziy komitétidiki barliq wezipilirini tashlap, Ghuljaning Bulaq Dadamtu yézisidiki qorusigha köchüp chiqidu we jismaniy emgek bilen shoghullan'ghach bir mezigil qattiq oylinidu.

Abdurehim Eysaning nöwette Tashkentte yashawatqan eng kichik inisi Merup Eysa (Gisarof) özining eslimiside akisi Abdurehim Eysaning shu waqittiki rohiy halitini mundaq teswirleydu: "mushu ehwallarning hemmisi ezeldin wetenning musteqilliqini arzu qilip kelgen Abdurehim Eysaning rohiy keypiyatigha éghir tesir qildi. U rohi chüshken halda dawamliq xiyal sürüp yüridighan we kem söz bolup qaldi. Burun Exmetjan Qasimi bilen qoshna bolup olturghan waqitlirida xoshal-xoram yashighan bolsa, emdi Exmetjan Qasimisiz bu qoruda turushni xalimidi. U bu jayni terk étip, bashqa mehellige köchüp ketti. U yéngidin teshkil qilin'ghan Ölkilik Xelq Hökümitining terkiybiga kirgüzölüp, Ürumchige chaqirtilghandimu barghusi kelmidi. Sherqiy Türkistan hökümiti özige békitip bergen Ghuljaning Bulaq Dadamtudiki qoru-jayigha chiqip emgek qilishni yaxshi köridighan bolup qaldi. Shinjang Ölkilik Hökümet re'isi uni Emgek Nazaritining nazirliqigha teyinlep perman chiqirip, qayta-qayta chaqirtqandin kéyinla, u andin Ürumchige bérip öz xizmitini ishleshke kirishti" (URL-1).

9. Ghulja-Ürumchi-Bèyjing Ariliqida: Téngirqash we Tirkirishish

1949-yili 12-ayning 16-küni Wang Jén bashchiliqidiki Xitay Kommunistlirining yétekchilik qilishi bilen Ürumchide Shinjang Ölkilik Xelq Hökümiti qaytidin teshkillinidu. Bu waqitta Ghuljadiki Abdurehim Eysa Shinjang Ölkilik Xelq Hökümitining 25 kishilik hey'itining biri, Xitay Kompartiyesi Shinjang Shöbe Byurosining kandidat hey'iti qilib körsitilidu. Emma u Ürumchige bérishtin köngli sowup, Dadamtuda yétiwalidu. 1950-yilining béshida ölke re'isi Burhan Shehidi Ghuljagha arqa-arqidin télegramma yollap, Abdurehim Eysaning Shinjang Ölkilik Emgek Nazaritining nazirliqigha teyinlen'genlikini, uning derhal Ürumchige kélip wezipisini ötküziwélisini telep qilidu.

Shuningdin kéyinla u Ürumchige bérip, Ölkilik Hökümetning hey'et ezasi, qoshumche Emgek Nazaritining naziri bolidu. Emma u Ili Inqilabi jeryanida yétiship chiqqan Uyghur serxilliri bilen birlikte héch bolmighanda Xitay Xelq Jumhuriyitining terkiyide Uyghuristan İttipaqdash Jumhuriyiti qurush ghayisi üçün küresh qilishqa bel baghlaydu. 1951-yili Ghuljadiki "51 chiler" mejliside otturigha qoyulghan Uyghuristan Jumhuriyiti qurush heqqidiki tekli-pikirler Wang Jén bashchiliqidiki Xitay Kompartiyesi Shinjang Shöbe Byurosi teripidin keskin ret qilin'ghandin kéyin, Abdurehim Eysa Xitay Kompartiyesining Uyghurlargha İttipaqdash Jumhuriyetlik siyasiy salahiyet bermeydighanliqini deslepki qedemde tonup yétidu. Emma u bel qoyuwetmestin Xitay Kommunistliri bilen yenimu ilgirilighan halda siyasiy küresh élip bérish, Xitay Kompartiyesi Merkiziy Komitétining bu heqtiki heqiqiy niyitini bilip béqish iradisige kélidu.

1951-yilining axiri Xitay Memliketlik Xelq Qurultiyi Milletler Ishliri Komitétigha Uyghurlardin bir mu'awin mudir teyinlinish teklipi küntertipe qoyulidu. Bu waqitta Wang Jén, Déng Lichün qatarliq Xitay kommunistliri Abdurehim Eysaning İlidin kelgen kadrlar ichidiki milliy iradisi nahayiti küchlük, Xitay kommunistlirigha asanliqche boy bermeydighan biri ikenlikini hés qilip, uni Ürumchi we Ghuljaning muhitidin ayriwétish, bir mezigil Bèyjinggha ewetip uning idiyesini asta-asta özgartish xiyaligha kélidu.

Uzun ötmeyla Abdurehim Eysaning Xitay Memliketlik Xelq Qurultiyi Milletler Ishliri Komitétinin mu'awin mudirligiga teyinlen'genliki heqqide uqturush kélidu. Buning bilen amalsiz qalghan Abdurehim Eysa Ürümchidin ayrilip Bèyjinggha baridu hemde Xitay Memliketlik Xelq Qurultiyi Milletler Ishliri Komitétidiki yéngi wezipisini tapshuriwalidu.

Merup Eysa özining 1951-yilining axiri akisi Abdurehim Eysagha hemrah bolup Bèyjinggha barghanliqini, akisining Xitay Memliketlik Xelq Qurultiyining Milletler Ishliri Komitétida mu'awin mudir bolup wezipe ötigenlikini, özining Bèyjingdiki Milletler Institutigha kirip oqughanliqini tilgha alidu (KK-1).

Abdurehim Eysa Bèyjingda xizmet qilghan deslepki waqitlirida özining xizmet ornidiki ewzellikidin paydillinip, Xitay Kompartiyesining yoqiri qatlimdikilerga Uyghur xelqining arzusini yetküzüsh hemde Xitay Xelq Jumhuriyitining künlüki astida Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti qurushning mumkinchiligi heqqide izdinishke bashlaydu. Emma uzun ötmeyla u bu wezipining "nami ulugha suprisi quruq" bir mensep ikenlikini, Bèyjingda turup yiraqtiki wetinining kélechi üçün emeliy ish qilishning teslikini chongqur hés qilidu. Shuning bilen u 1952-yili yazda Bèyjingdiki wezipisidin istépa sorap, Ürümchidimu turghusi kelmey udul Ghuljigha qaytip kétidu.

10. Abdurehim Eysa Ghuljidiki "51 chiler" Mejliside

1950-we 1951-yilliri Abdurehim Eysa Shinjang Ölkilik Xelq Hökümitining ezasi, Ölkilik Emgek Nazaritining naziri qatarliq wezipiler bilen Ürümchide turghan bolsimu, emma köpinche waqitlarda Ghuljagha bérilip kélip turidu. Bolupmu Xitay kommunist hakimiyitining künlüki astida Uyghurlargha zadi qaysiy derijidiki aptonomiyé élish mesilisi uning kallisidin zadila néri ketmeydu. Musteqilliq chüshi berbat bolghandin kéyin u Ili Inqilabigha qatnashqan köpligen sepdashliri bilen birlikte héch bolmighanda Xitay Xelq Jumhuriyitining terkiyide Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti qurulusi kérek. Uyghurlarmu xuddi Sowétler Ittipaqining Ottura Asiya rayonidiki Qazaqistan, Özbékistan qatarliq milliy jumhuriyetlirige oxshash Xitay künlüki astida Ittipaqdash Jumhuriyetlik hoquqqa érishishi kérek dégen qarashda idi.

1951-yilining bashlirida Xitay Kompartiyesi Merkiziy Komitéti Uyghur siyasiy serxillirining aptonomiyé heqqidiki qarashlirini bilip baqmaqchi we ularning tomurini tutup körmekchi bolidu. Buning bilen shu yili 3-ayning béshida Xitay Kompartiyesi Merkiziy Komitéti Uyghur diyaridiki bashqarmidin yoqiri derijilik Uyghur kadirlargha "Milliy Tèritoriyelik Aptonomiyeni sinaq teriqiside yolgha qoyush nizami 'layihe' si" namliq höjjet bilen Xitay Kompartiyesi Gherbiy-Shimal Byurosi Milletler Komitétinin "Milliy Tèritoriyelik Aptonomiyeni sinaq teriqiside yolgha qoyush nizami 'layihe' si heqqide pikir élish, tekshürüş programmisini" ni qoshup ewetidu (Li Shéng, 2009: 5-6).

Ilidiki mes'ul rehberiy kadrlar Xitay Kompartiyesi Merkiziy Komitéti teripidin ewetilgen bu höjjet we pikir élish matériyalini tapshurup alghandin kéyin 1951-yili 3-ayning 4-küni Ghulja shehiridiki "Ittipaq" Merkiziy Komitéti Kutupxanisining zalida mejlis achidu. Tarixchi Qehriman Ghojamberdining melumatlirigha qarighanda, yépiq halda échilghan mezkur mejliske "Ghuljadiki milliy kadrlar, ziyaliylar wekilliri, sabiq Sherqiy Türkistan Jumhuriyitining bir qisim xadimliri, Milliy Armiyening ataqliq ofitsérliri, ijtimaiy-siyasiy teshkilatlarınin lidérliri, diniy zatlar we yashlar wekilliri bolup 60 qa yéqin adem qatnishidu. Shu jumladin 5-Korpusning qomandani Léskin, Seydulla Seypullayéf, Es'et Ishaqof, 5-Korpus arqa sep herbiy teminat bölümining bashliqi Resulop, Ili Waliy Mehkimisining bash katipi Yasin Xudaberdi, Ghéni Batur, Faqtix Batur, Jaghda Babalikof, Osman Ziyam, Erde we bashqa her sahediki rehberiy kadrlar we ziyaliylar qatnishidu" (Ghojamberdi, 2013: 18-119).

Shahitlardin Mehmud Parmash, Eset T y p we Hebibulla Mutellip qatarliqlarning tekitlishiche, Ghuljadiki bu mejlisni  chishni "Ittipaq" Merkiziy Komit tining sabiq hey'et ezaliri bilen Ili Wilayitining sabiq waliysi Q yyumbeg Xojanning teshebbus qilghanliqi melum (Ghojamberdi, 2005: 678). Y piq  chilghan bu mejliste 12 maddiliq bir tekli-pikir layihesi (beziler 15 maddiliq ikenlikini ilgiri s ridu) teyyarlinip, uninggha yighin ishtirakchiliridin 51 kishi imza qoyidu. Uningda asasliqi ikki n gizlik mesile otturigha qoyulghan bolup, biri Uyghuristanning toluq musteqilliqini telep qilish, yene biri Xitay Xelq Jumhuriyitining terki-bide - Sow tler Ittipaqining Ottura Asiyadiki ittipaqdash jumhuriyetlirige oxshash - "Uyghuristan Ittipaqdash jJumhuriyiti" qurush telep qilinidu. Emma yighin qatnashchiliri keskin muzakirelerdin k yin Uyghuristanning toluq musteqilliq mu'emmasini hazirqi weziyette hem B yjingningmu hem Moskwaningmu qollimaydighanliqini k zde tutup, hazirche Xitay xelq jumhuriyitining terki-bide Uyghuristan  ch n Ittipaqdash Jumhuriyetlik siyasiy sitatus telep qilish pikride birlikke k lidu (Ghojamberdi, 2013: 120).

S ypidin Ezizi " m r Dastani" namliq eslimisining t xi  lan qilin'mighan 3-tomida bu heqte mundaq dep yazidu: "1951-yili Gherbiy-Shimal Byurosi Milletler Ishliri Komit ti milliy kadirlargha 'aptonomiye toghrisida pikir  lish x ti' d gen bir alaqa x ti tarqatqan idi, j mlidin menmu bu xetni tapshurup alghan idim. Emma men bu xetke h chqandaq jawab qayturmighan idim, ch nki bu mesile x li chongqur oylinidighan bir mesile idi. Ghuljada mushu xetni tapshurup alghan bir qisim mes'ul kadirlar bash qoshup we  z-ara pikirliship, Gherbiy-Shimal Byurosining pikir  lish x tige jawab qayturmaqchi boptu. Bu mejliske wilayet derijilik we uningdin t wen idare derijilik kadirlardin bolup qatnashqan adamlarning sani 51 boptiken. Men bu xewerni shu waqitta Ghuljagha b rip qaytqan Seypullayofnin anglidim. Ular  zlrining Gherbiy-Shimal Byurosigha yazghan jawab x tini Seypullayofqa tapshurghan iken, men xetni k r p nahayiti qattiq narazi boldum. Seypullayofnimu shu mejliske qatnashqanliqi  ch n tenqid qildim."³

Ili Inqilabigha qatnashqan, Sherqiy T rkistan Jumhuriyiti mezgilide Shixo, Ch chek qatarliq jaylardiki saqchi idariliride we Milliy Armiyening herbiy razw tka b l mide xizmet qilghan, emma k yinche Xitay Kompartiyesining Ildiki Uyghur, Qazaq siyasiy serxillirini basturushigha hemkarlashqan Garshabani (Mongghol) "Tarixning Sadasi" namliq eslimiside "51 chiler" mejlisi heqqide mundaq dep yazidu: "Merkez 'Milliy T ritoriyelik Aptonomiye sineq teriqiside yolgha qoyush nizami' bilen Gherbiy-Shimal Byurosi Milletler Ishliri Komit ti teripidin chiqirilghan bu heqtiki pikir  lish x tini qoshup tarqatqandin k yin 1951-yili 3-ayning 4-k ni Ghuljada 51 kishi qatnashqan s hbet yighini  chilidu. Yighinda beziler Merkezning Milliy T ritoriyelik Aptonomiye siyasitige xilap k lidighan xata teshebbuslarni otturigha qoyidu. Men Ildin  r mchige qaytidighan waqtimda Seypullayofning Ghuljadiki '51 chiler' s hbet yighinigha riyasetchilik qilghanliqini, yighinda Shinjangda Uyghuristan Jumhuriyiti qurush mesilisining muzakire qilin'ghanliqini anglidim. Ular yighinda asasliqi mundaq 4 t rl k teshebbusni otturigha qoyuptu: (1) Shinjangda Uyghuristan Jumhuriyiti qurush; (2) Xitay Xelq Jumhuriyiti d let gribining asti teripide Uyghuristan Jumhuriyitining gri-bi bolush; (3) Shinjanggha kirgen Xitay Xelq Azadliq Armiyesini ichkirige qayturup k tish yaki tarqitiw tish, Shinjangning amanliq ishligha Milliy Armiye mes'ul bolush; (4) Xitay Xelq Jumhuriyitining Birlashken D letken Teshkilatida turushluq toluq hoquqluq wekilining q shida Uyghuristan Jumhuriyitining k zetk chi wekili bolush" (Wang Yongqing, 2012: 75-76).

Ghuljadiki bu yighin we yighinda otturigha qoyulghan n gizlik mesililer heqqide hazirghiche qolimizda bar bolghan menbeler mushunchilik. Bu yighinning 1951-yili

³ Seypidin Ezizi, " m r dastani" ( lan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 213-214-betler; B nusxa, 106-107-betler.

échalghanliqi, yighin'ghan 51 kishining qatnashqanliqi yaki yighinda qarar qilin'ghan tekli-pikirler layihesige 51 kishining imza qoyghanliqi seweblik bu yighin Uyghur hazirqi zaman siyasiy tarixida "51 chiler mejlisi" yaki "51 chiler qurultiyi" dep atalghan. Halbuki, tarixiy ehmiyiti zor bolghan bu yighin heqqide hazirgha qeder ashkara bolghan höjjetlik matériyallar we arxiplar yoq. Chünki mezkur yighindin kéyin barliq höjjetler Xitay Teptish organliri teripidin musadire qilin'ghan bolup, hazirghiche teqdiri éniq emes (Ghojamberdi, 2013: 120; Ghojamberdi, 2005: 678).

Undaқта, Ghuljadiki "51 chiler" mejlisige Abdurehim Eysamu qatnashqanmu? Abdurehim Eysaning hazir Tashkentte yashawatqan eng kichik inisi Merup Eysa (Gisarof) bilen élip barghan shexsiy söhbitimizde u akisi Abdurehim Eysaning Ghuljadiki bu mejlisge qatnashqanliqi we mejliste Uyghuristan Jumhuriyiti qurush heqqide keskin pikir bergüchilerning biri bolghanliqini bayan qilidu (KK-1). Seypidin Ezizi, Garshabani we bashqilarning bu heqtiki eslimiliride Abdurehim Eysaning Ghuljadiki "51 chiler" mejliside bar-yoqluqi tilgha élinmighan. Emma 1958-yili 5-ayda Uyghur Aptonom Rayonluq Partkom Ziya Semedi, Ibrahim Turdi we Abdurehim Eysa qatarliq kishilerni "esheddiy yerlik milletchilik" bilen eyiblep chiqarghan höjjetide Abdurehim Eysa "musteqilliq dewasi qilip, wetenning birlikini buzmaqchi bolghan", "Xenzularning yardimisizmu Sotsiyasizm quralaymiz dégen", "Uyghuristan Jumhuriyiti qurushni teshebbus qilghan" degendek jinayetler bilen eyiblen'gen (URL-8). "Shinjang géziti" ning 1958-yili 4-ayning 30-künidiki sanida bésilghan bash maqalide Abdurehim Eysa "esheddiy yerlik milletchilik" bilen eyiblinip, mundaq déyilgen: "Abdurehim Eysa musteqil Uyghuristan républikisi yaki Sherqiy Türkistan républikisi qurushni teshebbus qilghan" déyilgen (URL-8).

1958-yili 8-ayning 18-küni Sowét Ittipaqining Ghuljada turushluq konsuli Shalunof Uyghur Aptonom Rayonluq Ma'arip Nazaritining naziri Abdulla Zakirof bilen Ghuljada mexpiy söhbetlishidu. Shalunof shu küni Moskwagha yollighan doklatida Zakirofning Uyghur Aptonom Rayonida élip bériliwatqan "yerlik milletchilikke qarshi küresh" ning ichkiy ehwalliri heqqide bergen melumatliri üstide tepsiliy toxtilidu. Zakirofning Ghuljadiki Sowét konsuligha tekitlishiche, Xitay Xelq Jumhuriyitining terki-bide Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti qurush teshebbusi asastliqi 1951-yili Ghuljada échalghan "51 chiler" mejliside otturigha qoyulghan. 1957-yili mayda Shinjang Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomning yighinida "yerlik milletchiler" Uyghuristan Jumhuriyiti qurushtin ibaret sezgür témidin egip ötüp, asastliqi Xitay köchmenlirining Uyghur Aptonom Rayonigha türkümlep köchürülishi, siyasiy, iqtisadiy we herbiy hoquqlarning pütünley Xitay kadirlarning qoligha merkezliship qélishi, "Uyghur Aptonom Rayoni" dégen wiwiskining peqet qeghez yüzide qep qélip, yerlik milliy kadirlarning hoquq merkizidin chetleshtürülgenliki mesilisini köprek tilgha alghan (URL-2). Buningdin köriwélissha boliduki, Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomning Abdurehim Eysa üstidin chiqarghan eyibnamisidiki "Uyghuristan Jumhuriyiti qurushni teshebbus qilghan" dégen bayanlar emeliyette Abdurehim Eysaning "51 chiler" mejliside we Uyghur Aptonom Rayoni qurulushtin ilgiri otturigha qoyghan tekli-pikirliridin élin'ghan neqillerdur.

Gerche Abdurehim Eysaning "51 chiler" mejliside konkirét qaysiy mesililerni otturigha qoyghanliqi, némiler dégenliki we qandaq teshebbusta bolghanliqini delilleydighan höjjet we matériyallarni tépish mumkinchiligi bolmighan bolsimu, emma Xitay Kompartiyesining uninggha dönggigen yoqiriqi bir qatar "jinayet" liridin uning 1951-yilidiki "51 chiler" mejliside Uyghuristan Jumhuriyiti qurushning aktip teshebbuschiliridin bolghanliqini texmin qilishqa bolidu.

Seypidin Ezizi eslimiside Wang Jén bashchiliqidiki Xitay Kompartiyesi Shinjang Shöbe Byurosining Ghuljadiki "51 chiler" mejlisi we bu mejliste teyyarlan'ghan aptonomiye heqqidiki tekli-pikirlerge zeherxendilik bilen hujum qilghanliqini yazidu. Bolupmu Wang Jénning chapanni tetür kiyip, Ghuljadiki bu mejlisning qandaq shara'itta échalghanliqini

süştürüp olturmayla, mejlis qatnashchilirini birdek “tetür inqilabchiliq” bilen eyibligenlikini tilghan alidu. Seypidin Ezizi bu heqte mundaq dep yazidu: “Bu jawab xetning umumiy mezmunida aptonomiyeni qandaq emelge ashurushta her xil pikirler otturigha qoyulghan iken, uning toghrisimu, xatasimu hem namuwapiqlirimu bar idi. Pikir bergüchiler Xenzu kadirning xataliqini tenqid qilghanda ‘Xenzu kadirler chiqip ketsun! ...’ dégen pikirlernimu otturigha qoyuptu. Bu elwette toghra bolmighan pikir. Men shu küni Seypullayoftin xetni élip derhal yoldash Wang Jénning qéshigha bardim. Bu mejlisning toghra bolmighanliqini we bezi pikirlerning xata qoyulghanliqini éyttim. Men yoldash Wang Jén’gha: ‘bu yéngi qoyulwatqan mesile bolghachqa hemme ademning pikri oxshash bolup kétishi natayin, buni oyliship baqsaq bolidu,’ dédim. Biraq bir-ikki kün ötmeyla Shöbe Byuroning bir kéngeytilgen mejlisi échildi. Bu mejlis yoldash Wang Jén éytqandek terbiye bérédighan mejlis bolmastin, bek sürlük we bek heywetlik bir mejlis boldi. Mejliste Shöbe Byuro teshwiqat bölümi teripidin aldin sözleydighan adem teyyarlap qoyulghan iken. Ular milliy kadirler bolup, he-désila otturigha sekrep chüshidighan héliqi atalmish aktiplardin iken. Mejliste ‘51 chiler eksiyetchi herikiti’, ‘eksiyetchi tetür inqilabiy heriketke qarshi turush’ dégen söz-ibariler we shu’arlar towlandi. Mejliske qatnashqan kadirler, bolupmu milliy kadirler bu ishtin nahayiti hoduqup qaldi. Kéyin men buni sézip qélip söz qildim: ‘Gherbiy-Shimal Byurosining aptonomiye toghrisida pikir sorap yazghan xétige jawab bérish xata emes. Eger Aptonom Rayon qurush ishi toghrisida toghra pikir bolsa bergen yaxshi, chüshenmest in bezi pikirler bérilgen bolsa uninggha chüshendürüş bérilse bolidu. Lékin shu mejliste yaki mejlistin kéyin ayrim kishilerning xata sözlerni qilishi, bolupmu ‘Xenzular chiqip ketsun! ...’ dégendek sözlerni qilishi xata. Shu mejliske qatanashqan mes’ul milliy kadirning ashundaq bir qisim sözlerge reddiye bermigenlikimu bir xataliq!...’ dep tenqid qildim. Mejlis shuning bilen ayaqlashti. Men mejlistin kéyin yoldash Wang Jén, yoldash Shü Liching we yoldash Déng Lichün bilen sözleshtim. Men ulargha: ‘bügünki mejlisning keypiyati we mejliste otturigha qoyulghan shu’arlar Ghuljadiki mejlisning emeliyitidin éship ketti. Bu toghra emes, xata qilghan kadirleri toghra tenqid qilish kérek,’ dégen pikrimni éyttim. Ular méning pikrimge körünüshte qoshulghan boldi. Mejlis yenila hoga-süren bilen bir nechche kün échildi.”⁴

Garshabani öz eslimisinde 1951-yili 4-ayning 13-künidin 19-künigiche Ürümchi Xelq Meydanidiki gherbiy binada Wan Jénning Shinjang Shöbe Byurosining kéngeytilgen yighinini achqanliqi tilgha alidu. U yighinda Wang Jén, Shü Liching we Déng Lichün qatarliq yoqiri derijilik Xitay kommunistlirining Ghuljadiki “51 chiler” mejlisi we uningda otturigha qoyulghan teklip-pikirlerge qattiq zerbe bergenlikini yazidu. Yighin’gha nazaret derijiliktin yoqiri Xitay kadirler bilen bashqarma derijiliktin yoqiri milliy kadirler bolup, jem’iy 225 kishi qatnishidu. Ili Inqilabigha qatnashqan asasiq kadirning hemmisi yighin’gha qatnishidu. Aldi bilen Shinjang Shöbe Byurosining ikkinchi sékritari Shü Liching söz qilip, Ghuljadiki “51 chiler” mejliside ottura qoyulghan Uyghuristan Jumhuriyiti qurush toghrisidiki pikirlerning xata bolghanliqini, Xitayning dölet ehwalining Sowét Ittipaqigha oxshimaydighanliqidin wez éytidu. Emma Shü Lichingning sözi tügimeyla Wang Jén otturigha sekrep chushüp: “yéqinda beziler Shinjangda Uyghuristan Jumhuriyiti qurushni otturigha qoyuptu, bu emeliyette wetenning birlikini parchilighanliq shundaqla milletler ittipaqiligha éghir derijide buzghunchiliq qilghan uchigha chiqqan xata qilmish!” dep warqiraydu. Wang Jén arqidin Ghuljadiki “51 chiler” mejlisige qatnashqan Seypullayofning aldigha kélip bigiz qoli bilen uni körsitip turup zehexendilerche hujum qilidu, andin 5-Korpusning qomandani Léskinni körsitip turup: “sen Junggo Xelq Azadliq Armiyesi 5-Korpusning bash qomandani turup ‘51 chiler’ mejlisige qatnashipsen, bu wetensatquch qilmishtur, buning bedilini töleysen,” dep warqiraydu. Wang Jén yene Milliy

⁴ Seypidin Ezizi, “Ömür dastani” (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 213-214-betler; B nusxa, 107-bet

Armiye kadiririning kiyimidiki ay-yultuzluq kakar we médallarni körsitip turup: “senlarning herbiy kiyimlarningdiki ay-yultuzluq belge-kakarlar zadi némining ipadisi? Némishqa senlarning herbiy kiyimlarningdiki ay-yultuzluq belgiler Koriye soqushida esirge chüshken Türkiye eskerlirining herbiy kiyimidiki ay-yultuz bilen oxshaydu?” dep towaydu (Wang Yongqing, 2012: 76-79).

Qehriman Ghojamberdimu Wang Jén bashchiliqidiki Shinjang Shöbe Byurosiing 1951-yili aprilda jiddiy kéngeytilgen yighin chaqirip, Ghuljadiki “51 chiler” mejlisige qatnashqan milliy kadirilarni “bölgünchilik” bilen eyibligenlikini tekitleydu: “Wang Jén 1951-yili 13-apréldin 19-aprélgliche ötküzülgen Xitay kompartiyesi Shinjang Shöbe Byurosining kéngeytilgen mejliside, andin ölkilik birinchi nöwetlik her millet, her sahe wekilliri, shu jumladin Ghuljadiki qurultay ishtirakchilirining qatnashishidiki 225 kishilik (buning ichide 105 neper Xenzu kadir bar) yighinida Uyghurlarning ‘Uyghuristan Jumhuriyiti’ qurush we bashqa teleplirini qet’iy ret qilidighanliqini bildürgen we bu telepke imza qoyghanlarni qattiq tenqidligen. Bir hepte dawam qilghan bu mejliste u ‘51 chiler qurultiyi’ ning qatnashchilirini ‘milletchilik’, ‘eksiyetchilik’, ‘eksil’inqilabchilik’ we ‘wetening birlikini parchilash’ bilen eyibligen” (Ghojamberdi, 2013: 122).

Démek, yoqiriqi bayanlardin köriwélishqa boliduki, 1951-yili 3-ayning 4-küni Ghuljada ötküzülgen “51 chiler” mejlisi we bu mejliste otturigha chüshken Uyghuristan Jumhuriyiti qurush toghrisidiki tekli-pikirler bir aydin kéyinla Wang Jén bashchiliqidiki Xitay kommunistliri teripidin keskin ret qilinidu we qattiq tenqid qilinidu. Ili Inqilabining semerisi bolghan Sherqiy Türkistan Jumhuriyitining hakimiyet mirasliri bilen Milliy Armiyening tizgini Xitay Kommunistlirigha ötküzüp bergen Seypidin Ezimu bu mesilide ara turalmaydu. Bu yighin’gha qatnashqan asasiq Uyghur kadirilar, jumladin Seypullayop, Abdurehim Eysa qatarliq serxillargha chékit urulup, eng axirida 1957-yilning axiri bashlan’ghan “yerlik milletchilikke qarshi heriket” dolqunida ulargha qattiq zerbe bérilidu.

11. Abdurehim Eysa: “Ili Qazaq Aptonom Oblastida Uyghurlarning Orni Qandaq Bolidu?”

1951-yili Ghuljada échilghan “51 chiler” mejliside otturigha qoyulghan Uyghuristan Jumhuriyiti qurush toghrisidiki tekli-pikirler shu waqitning özüdila Wang Jén teripidin muressesiz bir shekilde ret qilin’ghandin kéyin Abdurehim Eysa bir mehel qattiq ümidsizlikke chüshidu. Wetening namelum teqdiri uni qattiq azablaydu. Lékin u bu ghayisidin waz kechmey axirighiche élishish iradisige kélidu.

Abdurehim Eysa Xitay Memliketlik Xelq Qurultiyi Milletler Ishliri Komitéting mu’awin mudirliqigha teyinlinip Béyjinggha barghandin kéyin Xitay Kompartiyesining yoqiri qatlimidikilergé Uyghur xelqining arzusi we siyasiy iradisini biwasite anglitishqa tirishidu. Emma uzun ötmeyla u bu oyining xata bolghanliqini, Xitay Kompartiyesining yoqiri qatlimidikilerde Xitay tewesidiki milletlerge Sowétler Ittipaqining modéli boyiche Ittipaqdash Jumhuriyet hoquqi bérish xiyalining esla yoqliqini hés qilib yétidu. Shuning bilen u Béyjingdiki xizmitidin istépa sorap, Ürümchidimu ishleshni xalimay udul Ghuljigha qaytip kélidu.

Abdurehim Eysaning inisi Merup Eysa bu heqte mundaq dep yazidu: “Abdurehim Eysa bir mezigil Béyjingdiki bu ‘éti ulugh, suprisi quruq’ lawazimda ishligendin kéyin Béyjingda dawamlıq turghusi kelmidi. U özi söygen Ili Wilayitige qaytip kétip, shu yerde ximzet ishleshni telep qildi. Shundaq qilib u Ürümchidiki Emgek Nazaritining nazirliq wezipesinimu ötküzüp bérıp, Ghuljigha qaytip keldi we Ili Wilayitining waliysi bolup ishleshke bashlidi” (URL-1).

Abdurehim Eysaning Ghuljagha qaytip kelgen waqitliri del Wang Jénning Uyghur diyaridiki ikki yildin artuq rehimsiz hökümranliqi axirlashqan, Xitay Kompartiyesi

Merkiziy Komitėti Gherbiy-Shimal Byurosining ikkinchi sėkritari Shi Jungshūn (Shi Jinpingning dadisi) ni Ūrümchi we Ghuljagha ewetip, Wang Jėnning “xatalıqlrı” ni tenqıt qiliwatqan shundaqla ziyankeshlikke uchrighan yerlik kadrlarning xizmitini eslige keltürıwatqan bir mezigilge toghra kelgen idi. Xuddi uning inisi Merup Eysa tekitlep ötkendek: “Abdurehim Eysa meyli qaysiy lawazimda ishlididın qet’ıynezer, öz xelqining menpe’etini hemmidin ela bilip, qet’iy qoghdidi. Xitay kelgündilirining menpe’eti bilen yerlik xelqning menpe’eti toqunushup qalghanda u héch ikilenmestin öz xelqining menpe’etini qoghdidi. Sh yillarda yürgüzölgen ‘3 ke qarshi turush’, ‘5 ke qarshi turush’, ‘tetür inqilabchılarnı basturush’ siyasiy heriketliri jeryanda nurghun kishiler naheq qolgha élinip jazagha uchrighan idi. Kėyin ‘xizmetlerni tekshürüp xatalıqlarnı tüzesh’ basquchi yėtip kelgen waqıtta Abdurehim Eysa bu ishqa özi mes’ul bolup, bugunah qamilip naheq jazagha uchrighan nurghunlighan kishilerning türmidin azad bolushigha seweb boldi. Naheq qamalghanlıqi ispatlinip eslige keltürölgen kishilerning qaytidin ishqa orunlishishigha ghemxorluq qildi” (URL-1).

1953-yili Stalin ölgendın kėyin Xitay Kompartiyesi Xitaydiki Az Sanlıq Milletler rayonida yolgha qoyulmaqchi bolghan aptonomiye mesilisidiki axiriqi qararını chiqiridu. Stalin hayat waqtida Xitay Kompartiyesi Merkiziy Komitėti Xitaydiki Az Sanlıq Milletler rayonlirida qandaq bir usul we shekilde aptonomiyeni yolgha qoyush usulini izchil halda keynige sörep kelgen idi. Chünki meyli Maw bolsun yaki Xitay Kompartiyesining bashqa yoqiri derijilik rehberliri bolsun, Stalinning Sowėtler Ittipaqıda yolgha qoyghan Ittipaqdash Jumhuriyetlik Fédératsiye modélını qobul qilmaslıqqa, Xitayda bashqiche bir dölet sistėmisini turghuzushqa jür’et qilalmighan idi. Emma Stalinning ölüshi bilen Xitay Kompartiyesining yoqiri qatlimidikiler “chong akisi” din kélidighan bu pisixik bėsimdin qutulidu. Shundaq qilip, Xitay Kompartiyesi aptonomiye mesilide Sowėt Ittipaqining modélını, yeni Ittipaqdash Jumhuriyet modélını qobul qilishni ret qilidu.

Mundaqche éytqanda, Xitay Kompartiyesi Xitayda hakimiyetni qolgha alghandın kėyin özining ilgiriki “Fédératsiye tüzümidiki Sotsiyaslistik dölet” qurush programmisidin yėniwalidu. Stalin ölgendın kėyin Xitayda Sowėt Ittipaqining Ittipaqdash Jumhuriyetlik dölet modélını yolgha qoymaydighanlıqını tėximu éniq ashkarilaydu. Xitay Kompartiyesi 1922-yili ötküzölgen Ikkinchi Qurultayida Markisizmning milletler mesilisidiki prinsipi boyiche Mongghol, Tibet we Shinjangda aptonomiyeni yolgha qoyidighanlıqi, Fédératsiye tüzümidiki dölet qurush arqiliq Xitaydiki milletler mesilisini hel qilidighanlıqi heqqide programma qobul qilghan idi.⁵ 1931-yili 11-ayda Jungxua Sowėtining birinchi qėtimliq memliketlik wekiller qurultiyida maqullan’ghan “Asasiy Qanun Programmisı” da: “Junggo Sowėt hakimiyiti Junggo tėritoriyesidiki az sanlıq milletlerning öz teqdırini ozi belgilesh hoquqını étirap qilidu,” dėyilgen.⁶ Sowėt Ittipaqi Kompartiyesi Merkiziy Komitėtining sotsiyaslistik döletlerdiki Kommunistlar we Emgekchiler partiyeliri bilen bolghan munasiwetliri bölümining bashliqi Yuri Andropofning 1958-yili 2-ayning 5-küni Sowėt Ittipaqi Kompartiyesi Merkiziy Komitėtigha yollighan “Xitaydiki yerlik milletchilikke qarshi küresh toghrisida” namliq doklatida mundaq dėyilidu: “Xitay Xelq Jumhuriyiti qurulghuche bolghan ariliqta Xitay Kompartiyesi Xitayda Fédératsiye tüzümidiki bir dölet qurudighanlıqını otturigha qoyup kelgen idi. 1945-yili Yen’ende échilghan Xitay Kompartiyesining 7-qurultayida maqullan’ghan nizamnamide: ‘Xitay Kompartiyesi kelgüside Xitayda musteqil, erkin, démokratik, birlikke kelgen we qudretlik fédératsiyelik jumhuriyet qurush üçün küresh qilidu’ dep belgilen’gen idi. Emma inqilab ghelibe qilghandın kėyin Xitay Kompartiyesi bu heqte héchqandaq zörür éniqlima bermey turup, Fédératsiyelik dölet tüzümini emeldin qaldurdi” (URL-3).

⁵ 《中共中央文件选集》第1册，中共中央党校出版社1989年版，第111页

⁶ 《中共中央文件选集》第7册，中共中央党校出版社1991年版，第775页

Bu heqte Seypidin Ezizimu mundaq dep yazidu: “1954-yilining bashlirida Béyjingda aptonomiye toghrisida muzakire bolghanda bir-birige oxshimaydighan keskin pikirler otturigha qoyuldi. Shuning bilen yalghuz menla emes, bashqa Milliy Rayonlardin kelgenler, mesilen, Ichkiy Monggholiyedin kelgenlermu Ittipaqdash Jumhuriyet qurush tüzümini tekitlidi. Ular mu ashu (Junggo Kompartiyesi) 6-qurultayi 6-yighinining qararini misal qilib körsetti. Shu mejliste Li Wéyxen: ‘bu qarar shu waqitta muzakire qilin’ghan bolsimu, emma kéyin emeldin qalghan idi,’ dep turuwaldi. U yene Junggoning hem Junggodiki milletlarning ehwaligha asasen Junggoda Milliy Téritorialik Aptonomiye tüzümi yolgha qoyuldu. Yoqiridin töwen’giche Rayonluq Aptonomiye, Oblastliq Aptonomiye, Nahiyelik Aptonomiye, kéyinche Milliy Yéza quruldu, dédi. U yene Junggoning dölet ehwalı we milletler ehwalı Sowét Ittipaqigha oxshimaydu. Sowét Ittipaqida az sanliq milletler 50-60 pirsentkiche teshkil qilidu. Junggoda aran 6 pirsentni teshkil qilidu. Mushu oxshimaydighan shara’itni közde tutush kérek, dédi. Biz Merkezning yoqiriqi yolyorugigha asasen Shinjangda aptonomiyeni yoqiridin töwen’ge qarap teshkil qilish ishigha kiriship kettuq.”⁷

Shundaq qilib, 1953-yilining axiridin 1954-yilining bashlirighiche bolghan jeryanda Uyghur diyarida aptonomiye qurush we uninggha teyyarlıq qilish xizmetliri bashlinidu. Emma Uyghur Diyarida aptonomiye mesilisi Seypidin Ezizi éytqandek yoqiridin töwen’ge qarap emes, belki aldi bilen esasliq yerlik millet bolghan Uyghurlarning aptonomiyesi bir chetke qayrip qoyulup, aldi bilen Qazaq, Qirghiz, Mongghol qatarliq ushshaq milletlarning aptonomiyesi küntertipning béshidin orun alidu.

1954-yilning bashlirida Xitay Kompartiyesi Shinjang Shöbe Byurosi bilen Ölkilik Xelq Hökümiti Qazaq Aptonom Oblasti qurush mesilisini muzakire qilidu. Shu yili 3-ayning axiri Shinjang Shöbe Byurosi Ili, Chöchek we Altay 3 wilayette Wilayet derijilik Qazaq Aptonom Oblasti qurushqa teyyarlıq qilish komitétı qurushni qarar qilidu hemde Qazaq Aptonom Oblastining 1954-yilining axiridin burun qurulup bolushini telep qilidu.

1954-yili 4-ayning 20-künidin 21-künigiche Ürümchidiki Tengritagh méhmanxanisida Qazaq Aptonom Oblasti qurushqa teyyarlıq qilishi yighini échilidu. Yighinda Qazaq Aptonom Oblasti qurushqa teyyarlıq qilish komitétining 50 kishilik hey’et ezaliri saylap chiqilidu. Patixan Sugurbayof teyyarlıq komitétining re’islikige, Li Chüen, Abdurehim Eysa, Enwer Jakulin, Nusipqan Künbay teyyarlıq komitétining mu’awin re’islikke saylinidu. Qurban’ghali Osmanof teyyarlıq komitétining bash katipliqligigha saylinidu. Abdurehim Eysa yene Li Chüen sékretarlıqidiki Qazaq Aptonom Oblasti qurushqa teyyarlıq qilish komitétı partiguruppisidiki 7 kishilik hey’etning biri idi (Osmanof, 1993: 1-10).

Shu mezgillerde Ili Wilayitining waliysi bolup wezipe ötewatqan Abdurehim Eysa shimaldiki 3 wilayette Qazaq Aptonom Oblasti qurushqa teyyarlıq qilish komitétining rehberlik apparatidin orun alghan birdin bir Uyghur idi. U bu jeryanda eger shimaldiki 3 wilayette Qazaq Aptonom Oblasti qurulsa, Ili tewesidiki Uyghurlarning siyasiy orni zadi qandaq bolidu? Ili Wilayiti memuriy jehettin Qazaq Aptonom Oblastigha tewe bolamdu yaki kelgüside qurulidighan Uyghur Aptonom Rayonigha biwasite qaramdu, degen mesililerde keskin talash-tartish qilidu.

Seypidin Ezizi eslimiside bu heqte mundaq dep yazidu: “men Shimaliy Shinjangning köpchiliki, yeni Ili, Tarbaghatay we Altay üç wilayetni Qazaq Aptonom Oblasti qilish, Ilida ayrim wilayet qurush, Atushni qoshup Qirghiz aptonom oblasti qurush kérek, dégen pikirni otturigha qoydum. Méning bu pikirime Uyghur kadrlar qattiq naraziliq bildürdi. Qarshiliq adettikiche emes, hetta nahayiti jiddiy we nahayiti qet’iy boldi. Men ular bilen qayta-qayta söhbet ötküzüp özümning pikirini tekitlep: ‘bashqa milletlergimu yarem

⁷ Seypidin Ezizi, “Ömür Dastani” (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 166-167-betler; B nusxa 84-85-betler.

qilishimiz kérek, ularni tüzlenglikke chüshürüp déhqanchiliq qildurush kérek. Ularmu zawut qursun, turaqliq mekteplerni qursun, shundaq bolghandila ular Sotsiyalizm yoligha mangalaydu,' dédim. Mesilen, Ili Wilayiti bilen Atush nahiyesini Qazaq we Qirghiz ikki Oblastqa qoshup bérish mesiliside men köprek Uyghur kadirlargha: 'keng qorsaqlar bolushimiz kérek, Shinjangda Uyghurlar asasiqlar chong millet bolghanliqi üçün Az Sanliq Milletlerge köprek yadrem qilishimiz kérek,' dep chüshenche berdim. Kéyin ishlar shundaq boldi."⁸

Bu yerde Seypidin Ezizining Ili Wilayitini Qazaq Aptonom Oblastigha qoshup bérish, Ghuljani Qazaq Oblastining merkizi qilish pikrigé qarshi chiqquchi Uyghur kadirlar kimler idi? Gerche Seypidin Ezizi eslimiside özining bu pikrigé qarshi chiqquchi Uyghur kadirlarning kimlikini ochuq démigen bolsimu, emma Abdurehim Eysaning bularning ichidiki eng asasiqlar kishi ikenliki éniqlar. Chünki bu heqte Seypidin Ezizining pikrigé qarshi turushqa eng hoquqluqlar kishi Abdurehim Eysa idi. Yeni u Ili Wilayitining waliysi bolush salahiyiti bilen üç wilayette Qazaq Aptonom Oblasti qurushqa teyyarliqlar qilish komitétinin mu'awin re'isi hem partigurruppisining hey'et ezasi idi.

Uning üstige 1958-yili 5-ayda Uyghur Aptonom Rayonluqlar Partkom Ziya Semedi, Ibrahim Turdi we Abdurehim Eysalarni "esheddiylar yerliqlar milletchilik" jinayiti bilen eyiblep chiqarghan höjjetimu Abdurehim Eysa qatarlilarning Qazaq, Qirghiz, Monggol, Tunggan qatarliqlar ushshaqlar milletlernin Uyghurlarning Aptonomiyé nésiwisige shérik bolushigha qarshi turghanliqlar alahide tilgha élinidu. Mezkur höjjet mundaqlar déyilidu: "bu éksiyetchi milletchi unsurlar Xenzu kadirlargha hujum qilish we ularni chetke qéqish bilenla qalmastin, belki bashqa millet xelqlirininimu Xenzulargha qarshi turush üçün öz yénigha tartishqa we qutritishqa urun'ghan. Yene bir tereptin, ular bashqa qérindash milletlernimu oxshashla chetke qaqqan we ulargha zerbe bergen. Ular bashqa qérindash milletlernin siyasiylar, iqtisadiylar we medeniyet jehetlerdin barawerliqlar hoquqlar behriman bolushigha, güllinishige we rawajlinishigha qarshi. Ular bashqa milletlernin Téritoriyelik Aptonomiyeni emelge ashurishighimu qarshi. Ular Shinjangda birqanche rayonlar boyiche Téritoriyelik Aptonomiyenin yolgha qoyulushigha 'töt milyon Uyghur xelqi we ularning tupriqlar Qazaq, Qirghiz we Monggollarning bashqurushigha bölüp bérildi' - dep haqeret keltürdi. Ular Qazaqlarni chetke qéqish üçün 'Uyghuristan' qurulghandin kéyin Qazaqlarni Sowet Ittipaqigha yötkiwétip, u yerdiki Uyghurlarni qayturup kélish xam xiyalida bolghan" (URL-8).

Derweqe, Abdurehim Eysaning 1954-yili Ili Qazaq Aptonom Oblastini qurush jeryanida Shinjang Shöbe Byurosidadiki Wang Énmaw, Seypidin Ezizi qatarliqlar bilen bolghan muressisiz tartishmiliri, bolupmu Seypidin Ezizining Ili Wilayitini Qazaq Aptonom Oblastigha qoshup bérish, Ghuljani Ili Qazaq Aptonom Oblastining merkizi qilish pikrigé qet'iyliqlar bilen qarshi turushi uning siyasiylar teqidirini shu waqittila belgilep qoyghan idi. Dégendek, 1957-yilining axiri bashlan'ghan "yerliqlar milletchilikke qarshi küresh" dolqunida Abdurehim Eysa Uyghur siyasiylar serxilliri ichidin tunji türkümdé zerbe berilgen nishan'gha aylandi. U Ürümqidiki Tengritagh Méhmanxanisida aylarcho nazaretke élinip özini tekshürüsh we mesile tapshurushqa qistaldi. Axirida "özini öltürwaldi" dégen siyasiylar süyiqest bilen ziyankeshlikke uchrapp hayatini ghayib etti.

12. Abdurehim Eysa: "Uyghur Aptonom Rayonining Achquchi Kimning Qolida?"

Sherqiy Türkistanning üçtin ikki qisim tupraqliri Qazaq Aptonom Oblasti, Qirghiz Aptonom Oblasti, Monggol Aptonom Oblasti, Tunggan Aptonom Oblasti qatarliqlar Aptonom Oblastlarga, hetta Uyghurlar mutleqlar köpchilikni teshkil qilidighan Wilayetlernin bezi

⁸ Seypidin Ezizi, "Ömür Dastani" (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 167-bet; B nusxa, 85-bet.

nahiyeliri bashqa kichik milletlarning Aptonom Nahiyesi qilib bölüp bérilgendin kéyin nöwet Uyghurlar üçhün qandaq bir aptonomiyening yolgha qoyulidighanliqigha tirkilidu.

1954-we 1955-yilliri ariliqida Bèyjinggha köp qétim qatrap, “Uyghur Aptonomiyesi” üçhün özining tirishchanliq körsetkenlikini pesh qilghan Seypidin Ezizi eslimisinde mundaq dep yazidu: “1954-yilining aldinqi yérimida men Bèyjingda mejliste boluwatqan künlirim idi. Bir küni yoldash Shi Jungshün Burhan endi bilen ikkimizni öyige chaqirip, aptonomiyé toghrisida bizge yoldash Maw Zédongning bir yolyoruqini yetküzdi. Shi Jungshün bizge: ‘Shinjangning Aptonomiyé namini ‘Shinjang Aptonomiyesi’ dések qandaq? Bu toghrida re’is Maw Zédong siler ikkinglarning pikrini soraydu’ dédi. Bu gep manga nahayiti qattiq tuyuldi. Yene kélip hem tuyuqsiz hem oylimighan yerdin chiqti. Men derhal jawab bérrip: ‘Aptonomiyé tagh-deryagha yaki zémin’gha qarap bérilmeydu, belki milletke qarap bérilidu. Egerde Millet bolmighanda Aptonomiyemu bolmaydu’ dédim. Men bu sözni qilghanda mendin biraz naraziliq keypiyat bilinip turatti. Men özümni tutuwélishqa ilajisiz qalghan idim. Buninggha Shi Jungshünmu bir néme déyelmey hoduqup qaldi. Burhan endi: ‘wuy! bu sözni aldirimay qilsingiz bolatti. Re’is Maw Zédongning yolyoruqi emesmu, maqul déyish kérek!’ dédi. Men achchiqimni Burhan endididin aldim: ‘désem néme bolatti! Toghra söznimu qilghili bolmamdiken? Désem, tilimni késiwalamdiken!?’ dédim. Birazdin kéyin men özümni tutuwélip, yoldash Shi Jungshün’ge: ‘re’is Maw Zédong égizde turup yiraqni köridu. U bizdin téximu etrapliq we keng oylinishi mumkin. Biz re’is Maw Zédongning yolyoruqini ijra qilimiz. Emma bu mesilide yaxsharaq oylaship baqsaq. ‘Uyghur’ dégen nam eger Shinjangning Aptonomiyesige qoshulmisa, bu Aptonomiyé namini xelqning raziliqidin ötküzüsh qiyin bolidu, hetta qarshiliqlar chiqip qélishi mumkin. Bu pikrimni sizning re’is Maw Zédonggha yetküzishingizni hem re’is Maw Zédongning qayta oylaship béqishini ötünimen,’ dédim. Ikki künden kéyin, Shi Jungshün yene Burhan ikkimizni chaqirip: ‘re’is Maw Zédong yoldash Seypidinning pikrige qoshuldi. Yeni ‘Uyghur Aptonom Rayoni’ dések yaxshi bolidiken. Bu sözümni Seypidin’ge yetküzüp qoyunglar dep tapshurdi,’ dédi. Shuning bilen üç künden buyan oylap-oylap idiyemdin ötküzelmigen we qandaq qilishni bilelmigen bu mesile axiri hel boldi. Birnechche künden kéyin yoldash Li Wéyxen bilen sözleshkende, u adem: ‘Shinjangdiki Aptonomiyening nami toghrisida re’is Maw Zédong sizning pikringizge qoshuldi. Eslide bu ishni manga tapshurgha idi. Men sizning qoshulmaydighanliqingizni bilgenlikim üçhün bu wezipini üstümge élishqa razi bolmighan idim. Andin bu wezipini shu yerde Shi Jungshün’ge tapshurghan idi. Re’is Maw Zédong axirida yoldash Seypidinning pikri toghra, Shinjang Uyghur Aptonomiyé Rayoni déyilgini tüzük dep yolyoruq berdi,’ dédi. Shundaq qilib shu boyiche Shinjang Uyghur Aptonom Rayoni quruldi.”⁹

Seypidin Ezizining yoqiriqi bayanliridin köriwélishqa boliduki, Xitay kompartiyesi Uyghur diyarining jay-jaylirini parchilap, Uyghurlardin bashqa milletlerge Aptonom Oblast we Aptonom Nahiyé tesis qilghandin kéyin eng axirida Uyghur Diyarida qurulidighan ölke derijilik aptonomiyening aldigha hetta “Uyghur” dégen Millet naminimu qoshushni xalimaydu. Seypidin Ezizi bu mesilide Xitay Kompartiyesining aliy rehberi Maw Zédong we Xitayda Aptonomiyé qurush ishlirigha biwasite arilashqan Shi Jungshün, Li Wéyxen qatarliqlar bilen köp qétim sözliship, axirida “Shinjang Uyghur Aptonom Rayoni” dégen namni qolgha keltürgenlikini eskertip ötidu.

Shundaq qilib, Uyghur Diyarida 1955-yili 10-ayning 1-küni Shinjang Uyghur Aptonom Rayoni qurulidu. Wiwiska we lozunkilardiki Xitayche xetler Uyghurche xetning astigha chüshidu. Aptonom Rayonning re’isi, Wilayetlarning waliyliri we nahiyelarning hakimliri Uyghurlardin qoyulidu. Halbuki, Kompartiyé hemmige rehberlik qilidighan Kommunistik

⁹ Seypidin Ezizi, “Ömür Dastani” (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 166-169-betler; B nusxa, 86-88-betler.

siyasiy sistémida Uyghurlardin birinchi qol bashliq qoyulghan her derijilik hökümetler Xitaylardin birinchi qol partkom sékritari qoyulghan her derijilik Partiye Komitétirigha shertsiz boysunidighan ehwal shekillinidu. Mundaqche éytqanda, Aptonomiye hoquqi peqetla qorchaq orun'gha chüshüp qalghan hökümet organlirida ipadilinip, her derijilik Partkomlarni pütünley dégüdek Xitay Kommunistliri kontrol qilidu.

Bu ehwal Abdurehim Eysa qatarliq bir türküm Uyghur serxillirini qattiq ümitsizlendüridu. Ular Ili Inqilabining méwisining bikargha ketkenlikini, minglighan qurbanlarning qéni bedilige qurulghan Shérqiy Türkistan Jumhuriyiti we uning qimmetlik miraslrining nabut bolghanliqini, Xitay Kommunistlirining Uyghurlargha Rus kommunistliri Ottura Asiyadiki qérindash milletlerge bergen Ittipaqdash Jumhuriyetliridek Jumhuriyet hoquqi turmaq, hetta Ölke Derijilik Aptonomiyening achquchinimu bermigenlikini chongqur derijide hés qilishidu.

Buning bilen 1955-yilidin 1957-yilighiche bolghan jeryanda Seypullayof, Es'et Ishaqof, Muhemmet'im in Iminof, Ziya Semedi, Ibrahim Turdi, Abdurehim Eysa, Abdurehim Se'idi, Abliz Qari qatarliq bir türküm siyasiy serxillar túrlük usullarda özlirining narazliqini otturigha qoyidu, ular Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti qurup, aliy Aptonomiye hoquqini qolgha keltürüş arzusidin waz kechmeydu.

Mana mushundaq bir weziyette Xitay Kompartiyesi Merkiziy Komitéti Xitay boyiche milletler ishliri yighini échip, Xitay Kompartiyesining milletler siyasitini we uning hoquq da'irisiini éniq körsitish, "heddini bilmigen yerlik milletchiler" ge agahlandurush bérish qararigha kélidu.

1957-yili 8-ayning béshida Xitay Memliketlik Milletler Xizmiti Yighini Chingdawda échilidu. Bu yighin'ghan herqaysiy Aptonom Rayonlarning اساسliq milliy rehberliri we herqaysiy ölkilerdiki milletler xizmitige mes'ul kadrlar qatnishidu. Xitay bash minsitéri Ju Énley 8-ayning 4-küni Xitaydiki Milletler mesilisi we Aptonomiye heqqide uzun bir nutuq sözleydu. U yighinida Seydulla Seypullayof we Es'et Ishaqof qatarliqlarning Ittipaqdash Jumhuriyet hoquqi bérish heqqidiki tekli-pikirlirini keskin ret qilib, mundaq deydu: "Shinjang Uyghur Aptonom rRayoni qurulghan waqitta, biz 'Uyghuristan' dégen namni qollinishni qollimiduq. Chünki Shinjangda Uyghurlardin bashqa yene 12 millet yashaydu. 13 milletke 13 'istan' qurup bergili bolmaydu. Shinjang Uyghur Aptonom Rayoni déyilgendikin, 'qalpaq' beribir Uyghurlarning béshigha kiydürüldi emesmu!" (Zhou Enley, 1957; Zhou Enlai 1997).

Abdulla Zakirofning 1958-yili 18-awghust küni Ghuljadiki Sowét Ittipaqi konsuli Shalunufqa ashkarilishiche, Chingdaw Yighinigha qatnashqan Shinjang wekilliri Ju Énleyning bu sözige qoshulmighan hemde özlirining Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti qurush ghayiside ching turghan. Ular Ju Énleyge: "Qazaqistanda nurghun milletler yashaydu, emma Sowét Ittipaqi hökümiti jumhuriyettiki اساسliq yerlik millet bolghan Qazaqlarni közde tutup, Qazaq Sowét Sotsiyalistik Jumhuriyitini qurdi. Bu jumhuriyettiki bashqa milletler Qazaqistan Ittipaqdash Jumhuriyitining künlüki astida aliy aptonomiyedin teng behriman bolmaqta. Uyghurlar Shinjangdiki اساسliq yerlik millet. Mushu nuqtidin éytqanda, némishqa Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti qurulsa bolmaydu?" dep so'al qoyidu. Chingdaw Yighinida Shinjang wekilliri qayil bolmighanliqi we Ju Énleyning qarashlirigha narazi bolghanliqi üçün Xitay Kompartiyesi Merkiziy Komitéti Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomgha derhal rayonda "yerlik milletchilikke qarshi heriket" élip bérish heqqide ichkiy yolyoruq béridu (URL-2).

Chingdaw Yighini Seypidin Ezizi Maw Zédonggha hemrah bolup Moskwagha ketken bir mezigilde échilidu. Shunga Uyghur Aptonom Rayonining re'isi bolghan Seypidin Ezizi bu yighin'gha qatnishalmaydu. Abdurehim Eysa bu mezigilde Xitay Memliketlik Hej Ömikining mu'awin ömek bashliqi bolup Se'udi Erebistanigha ketkenliki üçün umu qatnishalmaydu.

Emeliyette Chingdaw Yighini échilishtin burunla Abdurehim Eysa wekillikidiki bir qisim yoqiri derijilik Uyghur serxilliri 1956-yilidiki “Échilip-Sayrash” dolquni we 1957-yilining bashlirida bashlan’ghan “Istil Tüzitish Herikiti” mezzilliride otturigha chiqip, atalmish “Aptonom Rayon”, “Aptonom Oblast” we “Aptonom Nahiyе” dégenlarning qeghez yüzidiki saxta hoquqlar ikenlikidin shikayet qilghan idi.

Merup Eysa akisi Abdurehim Eysaning 1957-yili mayda, -- yeni uning Xitay Memliketlik Hej Ömikige mu’awin ömek bashliqi bolup chet’elge méngishtin bir ay ilgiri -- Uyghur Aptonom Rayonluq Partkom Ürümchide yoqiri derijilik kadirilargha achqan kéngeytilgen yighinigha qatnashqanliqini, bu yighinda Xitayning milletler siyasiti we saxta aptonomiyesini qattiq tenqid qilghanliqini tilgha alidu (URL-1).

Abdurehim Eysaning bu qétimqi yighinida otturigha qoyghan Xitay Kompartiyesining Uyghur Diyaridiki saxta aptonomiyesi we uning mahiyiti heqqidiki tenqidiy pikirliri Wang Énmaw bashchiliqidiki Xitay kommunistlirining nérwisigha tégidu. Éniqraqini éytqanda, Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomning sékritari Wang Énmaw bu qétimqi yighindin kéyin waqit-sa’iti kelgende Abdurehim Eysagha qattiq zerbe bérish we uni közdin yoqitishning pilanini tüzüp qoyidu.

Dégendek, 1957-yili 12-ayning 16-küni Ürümchide échilghan “yerlik milletchilikke qarshi küreshke seperwerlik qilish yighini” da birinchi oq Abdurehim Eysagha étilidu. Uning 1951-yili Ghuljadiki “51 chiler mejlisi” de qilghan sözliridin tartip, taki 1957-yili 5-ayda Ürümchide ötküzülgen “Échilip-Sayrash” yighinida otturigha qoyghan tenqidiy pikirlirigiche bolghan sözlirining hemmisi uning “jinayiti” bolup otturigha qoyulidu.

Abdurehim Eysa 1958-yili 1-ayning otturilirida “özini öltürwaldi” dégen nam bilen süyiqestke uchrup hayatidin ayrilghandin kéyin 1958-yili 4-ayning 30-künidiki “Shinjang géziti” de uni “esheddiyerlik milletchilik” bilen eyiblep bash maqale élan qilinidu.

Maqalide mundaq déyilidu: “Abdurehim Eysa musteqil Uyghuristan Réspublikisi yaki Sherqiy Türkistan Réspublikisi qurushni teshebbus qildi. Kompartiyegе qarshi haqret sözlirini ishletti. U ‘Partiye chong milletchilarning Xensu bolmighan milletlerni bozek qilishigha yol qoyidighan apparat. Uning siyasiti Xensu emes milletler üçün balayi-apet,’ dédi. Abdurehim Eysa Ziya Semedi, Ibrahim Turdilar bilen til biriktürüp Partiyege qarshi ittitaq tüzdi. U Partiyedin hoquq taliship: ‘achquch kimning qolida?’ dégen mesilini otturigha qoydi. U: ‘Xensular Uyghurlarning yéridiki hemme partiyewiy orunlar we memuriy orunlarni boshatsun, ular igilep turghan orunlar Uyghur we bashqa milliy kadirilargha oküzüp bérilsun. Xensu kadirilar muhim wezipilerni üstige almasliqi kérek, peqet yadremchi rol oynishi kérek, Ularning bolushi milliy kadirilargha putlikashang bolidu, Biz Xensularning yadremisizmu Sotsiyalizm quralaymiz,’ dédi. U yene ‘yerlik milletler Xensular bilen siyasiy, iqtisadiy we medeniyet jehette barawer emes; Uyghurlarning yéridin élin’ghan darametning altiden besh qismi Xensulargha, altiden bir qismi bashqa milletlarning éhtiyajigha serp qilinmaqta. Ishlepchiqirish-qurulush armiyesi dégen néme Uyghurlarning yaxshi yerlirini tartiwaldi. Mundaq shar’aitta Shinjang Uyghur Aptonom Rayoni qurulghini bilen qurulmighinining héch perqi yoq. Biz Xensularin hoquqni bérishini telep qilimiz, eger yene bermise, tartiwélishimiz kérek!’ dep zeher tarqatti” (URL-1).

Shinjang Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomning organ metbu’ati bolghan “Algha” zhurnili 1958-yilliq 5-sanida “Ongchi, esheddiyerlik milletchi unsur Ziya Semedi, Ibrahim Turdi we Abdurehim Eysalarning partiyege qarshi eksiyetchi biloki üzül-késil tarmar qilindi” namliq bash maqalisini élan qilidu. Bu maqalida Abdurehim Eysa qatarliq Uyghur serxilliri dehshetlik türde hujum nishani qilinidu. Maqalide mundaq déyilidu: “Abdurehim Eysa Merkezning Milliy Tэritoriyelik Aptonomiye siyasitini ‘xata’ dep hujum qilip, ‘Shinjangda Aptonom Rayon, Aptonom Oblast, Aptonom Nahiyelarning qurulghanliqi

bilen qurulmighanliqining héchqandaq perqi yoq' - dédi. U yéne 'achquch kimning qolida ikenlikige qarash kérek' - dédi" (URL-8). Maqalide yene mundaq déyilidu: "Abdurehim Eysa 'Xensular İlini bésiwaldi, Xensularning yardimisizmu biz Sotsiyalizm quralaymiz' - dédi. Ular ötken yili mayda Aptonom Rayonluq Partiye Komitétinin kéngeytilgen yighinida bir muqamda naxsha éytip ot quyruqluq bilen: 'milliy kadirlarda xizmet bar, hoquq yoq', 'Xensular texttin chüshsun', 'barliq aptonom orunlar, hetta herbiy qoshunlar we Partiye komitéti orunliri milliyleshtürülsun' - dep jar saldi" (URL-8).

Derweqe, Aburehim Eysa Xitay Kompartiyesi Uyghur diyarini igilep 6 yildin kéyin aran teslikte tesis qilghan "Shinjang Uyghur Aptonom Rayoni" dégen bu ölke derijilik memuriye organning emeliyette "éti ulugh suprisi quruq" bir saxta aptonomiye ikenlikini, uning achquchining 'aptonomiye' qalpiqi kiydürülgen Uyghurlarning qolida emes, belki Xitay partkom sékretarlırining qolida ikenlikini öz dewridila chongqur derijide tonup yetken idi.

13. Abdurehim Eysa 1957-Yilidiki Hej Sepiride

Abdurehim Eysa 1956-yili Xitay Meliketlik İslam Dini Jem'iyiti ikkinchi nöwetlik komitétinin ezasi bolup saylinidu (URL-4). 1957-yili yazda Xitay Hökümiti Uyghur, Tunggan, Qazaq, Qirghiz qatarliq musulman milletler arisidin tallap chiqilghan 17 kishilik hej ömiki Se'udi Erebanigha ewetidu. Bu Xitay Kompartiyesi hakimiyet béshigha chiqqandin buyan ikkinchi qétim dölet xirajiti bilen hej ömiki teshkillep, Erebanigha ewetishi idi.

Xitay hökümiti 1956-yili tunji qétim "Junggo Hej Ömiki" ni teshkillep, Burhan Shehidining yétekchilikide Se'udi Erebanigha ewetken bolup, hej pa'aliyiti axirlashqanqandin kéyin mezkur ömek Misir, İ'ordaniye, Liwan, Süriye qatarliq Erebanigha ziyaret qilghan we Xitay kompartiyesining Xitaydiki musulmanlarga qaratqan diniy siyasetini İslam dunyasigha teshwiq qilghan idi. Dölet xirajiti bilen Hej ömiki teshkillep Se'udi Erebanigha ewetish we Kompartiyening diniy siyasetlirini İslam dunyasigha teshwiq qilish modélini Xitay Kompartiyesi Sowétler İttipaqidin örnék alghan idi.

1957-yili 6-ayda Wu Xongbing ömek bashliqi, Abdurehim Eysa mu'awin ömek bashliqi bolghan Xitay Memliketlik Hej Ömiki Béyjingdin yolgha chiqip, Yünnen, Bérma, Hindistan arqiliq Se'udi Erebanigha yétip baridu. Mezkur ömek jem'iy 17 kishidin teshkil tapqan bolup, ularning ichide Xitay Memliketlik Xelq Qurultiyigha wekil bolghan kishiler bilen diniy sahediki zatlar bar idi (Zhongguo Musilin, 1957).

Eysa Yüsüp Alptékinning "Esir Sherqiy Türkistan üçün" namliq eslime kitabining ikkinchi tomida özining Mekkiye Xitay Hej Ömiki mu'awin ömek bashliqi Abdurehim Eysa we Sherqiy Türkistanliq hajilar bilen tunji qétim uchrishish jeryani heqqide mundaq melumat béridu: "1957-yili 7-ayning 9-küni Hijazda olturaqlashqan Sherqiy Türkistanliq muhajirlardin 12 kishi padishah Se'ud bilen körüshüsh üçün uning Minadiki sariyigha barduq. Méhmanlarni kütiwélishe üçün mexsus teyyarlan'ghan chédirgha kirishimizge qarshi teripimizde Sherqiy Türkistandin kelgen Qizil Hajilardin teshkillen'gen bir Kommunist Hey'etni körduq. Bir haza bir-birimizge ünsiz qariship turghandin kéyin men hemrahim Polat Qadirigha ularni süretke tartiwélishe tewsije qildim. Polat Qadiri qolidiki apparati bilen ularni birqanche parche süretke tartti we arqidinla sükütni buzup ular bilen paranglishishqa bashlidi. Kéyin Polat Qadiri qéshimgha kélip bolghan paranglarni anglatti. Uning déyishiche, u süretke tartiwatqanda ömek bashliqi Abdurehim Eysa uninggha: 'Polat, aldi bilen qéshimgha kélip oltur, andin süretke tartsangmu bolidu,' deytu. Shuning bilen ular arisida parang bashliniptu. Polat Qadiri bu hajilarning kimler ikenlikini, qandaq yollar bilen hejge kelgenlikini, özining Sherqiy Türkistandiki dostliridin kimlarning saq we kimlarning wapat bolghanliqini soraptu. Abdurehim Eysa Sherqiy Türkistanliq hajilarning aldi bilen Xitay paytexti Béyjing shehirige kelgenlikini, u yerdin ayropilan bilen Hindistan arqiliq Qahirege, u yerdin Jiddege kelgenlikini, Misirda tehsil

körgan Abdul’eziz Chinggizxan bilen Türkiyede tehsil körgan Qurban Quday we Haji Yaqup¹⁰ din bashqa pütün sepdashlirining hayat ikenlikini, ismi tilgha élin’ghanlarning öltürülgenlikini, hayat qalghanlardin bir qismining soraq we teqiplerdin kéyin ipadisige qarap hökümet memuriyetliride xizmet bérilgenlikini bayan qilip ötüptu. Polat Qadiri bularni anglap, Abdurehim Eysadin tekrar yene bir qétim körüshüsh imkaniyitining bar-yoqliqini soraptu. Abdurehim Eysa ‘tekrar körüshéyli’ dep jawab bériptu” (Kul, 2007: 145-146).

Bu qétimlik körüshüshtin kéyin, Eysa Yüsüp Alptékin Minagha toplan’ghan 200 ge yéqin Sherqiy Türkistanliq muhajirlagha xitap qilip: “aldinqi yili Sherqiy Türkistandiki birinchi nomurluq xa’inlardin Burhan Shehidining yétekchilikide tunji qétimlik Kommunist Hajilar ömiki kelgende herqaysingizler ular bilen ayrim-ayrim körüshken idingizler. Bu yil Abdurehim Eysa bashlap kelgen Kommunist Hajilar Ömiki bilen bulturqidek ayrim-ayrim körüshimizmu yaki bir hey’et bolup teshkillinip körüshsek yaxshimu?” dep soraydu. Buning bilen Hijazdiki Sherqiy Türkistanliq muhajirlar arisida jiddiy tartishmilar bolup, bir hey’et saylash qarari élinidu. Muhajirlar arisidin Polat Qadiri, Hamid Haji Qirghiz, Abdulla Qari we Abdurehim Turdi qatarliq 4 kishilik bir hey’et saylap chiqilidu. Mezkur hey’et Abdurehim Eysaning chédirigha bérip, körüshüshni telep qilghanda u Xitay Hej Ömiki terkibide Sherqiy Türkistandin kelgen hajilarni yighip qizghin kütiwalidu. Aburehim Eysa mezkur hey’etke Se’udi Erebistanidiki Sherqiy Türkistanliq muhajirlar bilen yüz körüshkenlikidin memnun bolghanliqini, Eysa ependige özlirining salamini yetküzüp qoyushini, egerde Eysa ependi özliri bilen körüshimen dése, muwapiq peyette körüshüshni xalaydighanliqini bayan qilidu. Buning bilen aridiki jiddiychilik we süküt échilip ikki terep normal paranglishidu. 4 kishilik muhajirlar hey’iti Abdurehim Eysa bashchiliqidiki Sherqiy Türkistandin kelgen hajilargha özlirining 8 yilliq muhajiret hayati dawamida béshidin köchürgenliri we élip barghan pa’aliyetlirini anglitidu. Abdurehim Eysa bashliq wetendin kelgen hajilarmu ularning Erebistanda yaxshi yashawatqanliqidin söyün’genlikini, emma musapirchiliqtiki insanlarning héch bir zaman öz wetinide yashighandek bolmaydighanliqini, eger mumkin bolsa ularning weten’ge qaytip kélishini ümid qilidighanliqini, bu jehette ulargha héch bir teqibning yoqliqini éytishidu (Kul, 2007: 147-148).

1957-yili 7-ayning 10-küni Eysa ependi sepdishi Polat Qadiri bilen Minadin Mekkiye qaytip Xitay Hej Ömiki orunlashqan Misir méhmanxanisigha chüshidu. Shu küni kéchisi Polat Qadiri Abdurehim Eysaning yatigigha kirip birqanche sa’et uning bilen ayrim sözlishidu.

Körüshüsh jeryanida aldi bilen Polat Qadiri weten heqqidiki köpligen so’allarni otturigha tashlaydu. Yeni Xitayning Sherqiy Türkistan’gha 2 milyondek köchmen Xitayni yerleshtürgenliki, Xitay Kompartiyesining néme üçün Sherqiy Türkistan’gha héch bolmighanda Sowét Ittipaqining Ottura Asiya Jumhuriyetliridek namda bolsimu Ittipaqdash Jumhuriyetlik hoquq bermestin, belki ölke derijilik saxta “Aptonomiye” bergenlikini, Sowétler Ittipaqining Sherqiy Türkistandiki tesirini, Milliy Armiyening teqdirining qandaq bolghanliqi, Sherqiy Türkistandiki milliy ma’arip, medeniyet we neshriyatchilik sahelarning heqiqiy ehwali heqqide so’al soraydu. Abdurehim Eysa bu so’allarning bezilirige éhtiyat bilen jawab béridu, bezilirini jawabsiz qalduridu. Arqidin Abdurehim Eysa Polat Qadiridin ularning chet’eldiki hayati we élip barghan pa’aliyetliri heqqide so’al soraydu. Yeni Muhemmed’imin Bughra bilen Eysa Yüsüp Alptékinning qeyerge yerleshkenliki, ularning chet’ellerdiki siyasiy pa’aliyetliri we ularning Teywendiki

¹⁰ Bu yerde Eysa Ependi Haji Yaqupning 1951-yili Xitay kommunistliri teripidin étiwétilgen Chinggizxan Damollam we Qurban Qudaylar bilen birlikte öltürülgenlikini tilgha alidu. Halbuki Haji Yaqup öltürülmigen, belki Abdurehim Ötkür bilen ikkisi teqip astigha élin’ghan. Eysa ependi bu yerde xatalashqan bolsa kérek – aptordin.

Gomindang da'iriliri bilen munasiwitining bar-yoqligi, Türkiyede qanchilik Sherqiy Türkistanliq muhajirning yashaydighanliqi, ularning iqtisadiy ehwali, Koriye urushigha Türkiyedeki Sherqiy Türkistanliq muhajirlarning esker bolup qatnashqan yaki qatnashmighanliqi heqqide so'al soraydu. Bu so'allargha qarita Polat Qadiri chet'ellerde istiqamet qiliwatqan muhajirlarning siyasiy pa'aliyetlarning tüp meqsitining Sherqiy Türkistanning musteqilligini qolgha keltürüş ikenlikini, 8 yilliq muhajirette özlirining Sherqiy Türkistan dewasini xelq'ara jama'etke, jumladin Ereb-Islam dunyasigha belgilik derijide tonutqanliqini, Türkiye, Misir we Se'udi Erebistanidiki Sherqiy Türkistanliq qerindashlarning erkin we hör yashawatqanliqini bayan qilip ötidu (Kul, 2007: 149-165).

Etisi, yeni 1957-yili 7-ayning 11-küni Eysa endi Misir Méhmanxanisining résturanida Abdurehim Eysa bilen yalghuz körüşidu. Bu ularning 1940-yillarda Ürumchide tonushqinidin buyan aridin 8-10 yil ötüp chet'elde tunji qétim bir üstelde yüz körüşishi idi. Eysa endi Abdurehim Eysagha qol bérip, uning bilen Ürumchide tonushqinidin buyan uni wetensöyer bir munewwer dep bilidighanliqini, eger bu qétim ochuq-ashkara we semimiyetlik bilen sözlëshish mumkin bolsa, bu sirning peqet ikkisining arisida qalidighanliqini eskertip ötidu. Abdurehim Eysamu jawaben: "elwette, bolidu, purset tépip uzun sözlësheyli," dep ipade bildüridu. Tamaqtin kéyin Mekkidiki Misir Méhmanxanisining hoylisida Eysa endi Abdurehim Eysani kütidu, emma Abdurehim Eysa tashiqirigha chiqqanda uninggha egiship birqanche Uyghur we Tunggan hajilarmu peyda bolidu. Abdurehim Eysa ularni Eysa endige bir-birlep tonushturup, qéshidiki Uyghur kishining Béyjingdiki Xitay Memliketlik Islam Dini Jem'iyitining üçinchi katipi Abdurahman Hidayow, qalghan ikki Tunggandin birining Hej Ömikining bashliqi Wu Xongbin, yene birining Ma famililik birsi ikenlikini tonushturidu. Etrapida birqanche "qulaq" bolghachqa Abdurehim Eysa wetenning ehwali toghrisida gep qilishtin éhtiyat qilip, Eysa endididin muhajirettiki Uyghurlarning ehwalini soraydu. Eysa endi özlirining muhajirette ötküzgen 8 yilliq hayatida élip barghan pa'aliyetliri we neshir qilghan gézit-zhurnalliri heqqide sözleydu. Abdurehim Eysa: "bu qilghan pa'aliyetliringiz bilen neshriyatliringiz némige yaraydu, kashki?" deydu. Eysa endi bu gepning éytlishidiki meqsetni chüshünüp derhal: "köp ishlargha yaraydu, endim," deydu-de, "men silerge 8 yilliq muhajiret hayatimizni anglattim, emdi siler ötkén 8 yilda Sherqiy Türkistanda bolup ötkén ishlardin bizni xewerdar qilmamsiler?" deydu. Abdurehim Eysa 1955-yili Uyghur Aptonom Rayoni qurulup, Uyghurlargha we bashqa milletlerge muxtariyet bérilgenlikini we her sahede netijiler qolgha kéliwatqanliqini tilgha alidu. Eysa endi uninggha yene so'al qoyup: "muxtariyettin gep achingiz, endim, muxtariyet hoquqi bérilgen bir xelq öz yurtigha milyonlarke köchmen yerleshtürülse, mal-mülki tartiwélinip kolléktiylashturulsu, serxilliri Pan-Türkist, Pan-Islamist, yerlik milletchi, Jang Keyshikning quyruqi we Amérika jasusi dégen töhmetler bilen öltürülse, buninggha néme üçün gep qilalmaydu?" deydu. Abdurehim Eysa öltürülgenlarning qatil we jinayetchiler ikenlikini tekitleydu. Emma Eysa endi: "elwette, öltürülgenler arisidiki Nur Muhemmed, Rozi Muhemmed, Turap qatarliq Gomindang dewridiki sétilghan munapiqlar ölümge layiq déyilgendimu, emma Kommunistlar teripidin öltürülgen Mes'ut Sabiri, Osman Batur, Abdul'eziz Chinggizxan, Qurban Quday we Abdurehim Qilich qatarliq kishilarning gunahi néme idi?" dep soraydu. Buninggha Abdurehim Eysamu, etrapidiki qulaqlarmu jawab bermeydu. Axirida Xitay Hej Ömikining bashliqi Wu Xongbin söz qisturup, Eysa endilarning qorqmastin weten'ge qaytishini, xelq hökümitining ularning chet'eldiki Kompartiyegé qarshi pa'aliyetlirini epu qilidighanliqini, hetta yoqiri derijide emel béridighanliqidin wez éytidu. Eysa endi: "eger bu Kommunizm bizning bilginimizdek we mahiyitini chüshen'ginimizdek bir tüzüm bolidighan bolsa, ularning lughitide epu kelimisi mewjut emestur," deydu. Shuning bilen ularning arisidiki söhbet axirlashidu. Eysa endi bilen Abdurehim Eysaning ayrim bir jayda uzun sözlëshish imkaniyitimu bolmaydu (Kul, 2007: 162-177).

1957-yilliq hej pa'aliyitige Sowét Ittipaqi 22 kishilik bir hej ömiki ewetidu. Bu hej ömikige Ibrahim Kewshek isimlik shimaliy Kafkazliq biri ömek bashliqi bolup beridu. 7-ayning 11-küni Eysa endi birqanche hemrahiliri bilen Ibrahim Kewshek bashchilidiki Sowét hajiliri chüshken méhmanxanigha körüshkili baridu. Ular Ibrahim Kewshek bilen emdila yüz körüshishige üstünki qewettin ikki neper Sowét hajisi peske chüshidu. Ibrahim Kewshek ularni Eysa endige tonushturidu. Eysa endi pursetni ching tutup: "memlikitingizlarning ehwali qandaq?" dep soraydu. Sowét hajiliri: "bizning shimaliy Kafkazning hawasi yaxshi, süyi elwek" dep jawab béridu. Eysa endi ulargha kinaye qilip: "sizlerde hawa we sudin bashqa bir nerse yoqmu?" deydu. Buning bilen Sowét hajilirining zuwani tutulidu (Kul, 2007: 173-174).

Eysa endi eslimiside yene Sowét Ittipaqi hej ömiki bilen Xitay hej ömikidikilarning Mekkidiki pa'aliyetliri we bashqilargha bergén tesirini sélishturup, mundaq dep yazidu: "bu yil hej bahansi bilen Qizil Xitaydin hejge kelgen hajilarning sani 17 neper kishi idi. Bulardin 9 nepiri Sherqiy türkistandin kelgenler, 8 nepiri Xitay musulmanliri (Tungganlarni démekchi) iken. Bu 'Xitay musulmanliri' dégenlerdin bezilirining Xitay jasusi yaki Xitay istighbarat xadimliri ikenlikini texmin qildim. Rastni éytqanda, bir Xitay musulmani bilen bir Xitay jasusini perqlendürush heqiqetenmu qiyin idi. Sowét Ittipaqidin kelgen qizil hajilar shexlarning öyliride yétip-qopup hej tawabitini élip barghan bolsa, Qizil Xitaydin kelgen hajilar Jidde, Mekke we Medinede eng heshemetlik méhmanxanilargha orunlashturulghan idi" (Kul, 2007: 174).

Eysa Yüsüp Alptékin özining eslimiside 1957-yili yazda Mekkiye Abdurehim Eysa we u bashlap barghan Xitay Memliketlik Hej Ömiki terkiqidiki Sherqiy Türkistanliq hajilar bilen körüshüsh jeryani heqqide mushunchilik melumat béridu.

14. "Esheddiy Yerlik Milletchi" Qalpiqi Kiydürülgen Abdurehim Eysa

Abdurehim Eysa 1957-yili 7-ayning axirighiche Xitay Hej Ömikige yétekchilik qilip, Mekke we Medinediki hej pa'aliyetlirini axirlashturup, 8-ayning béshida qaytip kélidu. Abdurehim Eysa hejdin qaytip kelgen waqitta Chingdawda Xitay Memliketlik Milletler Xizmiti Yighini échilip, Xitay bash ministéri Zhou Enlai Xitaydiki Az Sanliq Milletler rayonlirida "Yerlik Milletchilikke Qarshi Heriket" élip bérishning perdisini achqan idi. Xuddi Seypidin Ezizi tekitlep ötkendek, "Chingdaw Yighini emeliyette Yerlik Milletchilikke qarshi küreshke idiyewiy teyyarliq qilish yighini bolghan idi."¹¹

Seypidin Ezizi yene 1957-yili 9-ayda Xitay Kommunistik Partiyesi 8-Nöwetlik Merkiziy Komitétinin 3-omumiy yighini échilghanliqini, bu yighinda yerlik milletchilikke qarshi turush toghrisida qarar qobul qiln'ghanliqini, emma özi bu waqitta Moskwada bolgahchqa bu yighin'gha qatnishalmighanliqini, shu ariliqta Moskwaga kelgen Ulenfudin bu yighinning tepsilatini anglighanliqini yazidu.¹²

Shu yilining axiri Uyghur Aptonom Rayonluq Partkom Wang Énmawning yétekchilikide Ürümchide yerlik milletchilikke qarshi heriket qozghashning teyyarliqini qilidu. 12-aygha kelgende Ürümchide intayin daghdugha bilen yerlik milletchilikke qarshi küreshke seperwerlik qilish yighini yighini échilidu. Meyli Uyghur kadrlar yaki Qazaq kadrlar bolsun, hetta Aptonom Rayonning re'isi Seypidin Ezizimu eyni waqitta bu heriketning bunchilik dehshetlik rewishte élip bérilidighanliqini tesewwur qilalmaydu. Shunga Seypidin Ezizi yighinning keypiyatining intayin sürlük bolghanliqini, Abdulla Zakirof bashchilidiki bir qisim milliy kadrlarning Wang Énmawning perde arqisida turup riyasetchilik qilishi bilen meydan'gha sekrep chushüp, tigh uchini Ili Inqilabi jeryanida

¹¹ Seypidin Ezizi, "Ömür Dastani" (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 214-bet; B nusxa, 108-bet.

¹² Seypidin Ezizi, "Ömür Dastani" (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa 215-bet, B nusxa 108-bet.

yétiship chiqqan bir türküm yoqiri derijilik yerlik kadirlargha qaritishqa bashlighanliqini tilgha alidu.¹³

Del mushu yighinda xuddi aldin kélishiwalghandek Ziya Semedi, Ibrahim Turdi we Abdurehim Eysa, Abdurehim Se'idi we Abliz Qari qatarliq 5 kishi bu dehshetlik siyasiy hujumning birinchi nishani qilinidu. Ulargha birdek "Ongchi", "Esheddiy Yerlik Milletchi", "Tetür Inqilabchi", "Uyghuristanchi", "Xenzulargha qarshi" dégendek qalpaqlar kiydürüldü. Seypidin Ezizi bu heqte mundaq dep yazidu: "Yerlik Milletchilikke qarshi küresh mejlisi barghanche küchiyip birinchi ot Ibrahim Turdi (1914-1971) bilen Abdurehim Eysagha qaritildi. Ularda Yerlik Milletchilik idiyesi éghir idi. Ularni yadro qilish üçün 'Tetür Inqilabchi' dégen nam bilen küresh qilindi. Abdurehim Eysa chidimighanda özini öltürüwaldi."¹⁴

Seypidin Ezizi 1957-yili 12-ayning 16-küni Ürümchide échilghan yerlik milletchilikke qarshi küresh yighinida Abdurehim Eysagha qarita élip bérilghan hujumning tepsilati heqqide héchqandaq melumat bermeydu. Emma Abdurehim Eysaning inisi Merup Eysa yazghan "Abdurehim Eysa ölümünün siri" namliq eslimide bu heqte tepsiliy melumatlar otturigha chiqidu. Eslimidiki munu qurlar diqqitimizni tartidu: "bu heriketke Maw Zédong Béyjingda turup, Déng Shyawping Shi'ende turup biwasite qomandanliq qildi. Heriketning Shinjangdiki qomandani Wang Énmaw özini perdining arqisigha yoshurup, Seypidin Ezizini sehnige chiqirip qoydi. U Yerlik Milletchilikke qarshi turush herikitining seperwerlik yighinida Xitaylar teyyarlap bergén 'Yerlik Milletchilikke qet'iy qarshi turup Sotsiyasizmning ulugh ghelibisi üçün küresh qilayli' dégen doklatini oqup, Uyghuristanliq wetenperwerlerge qarshi birinchi oqni étip berdi. Kéyin yighindiki kadirlar Seypidin Ezizining doklatini guruppilargha bölünüp muzakire qildi. Axirida pash qilish we 'Yerlik Miletchilik idiyesi bar' dep qaralghan kadirlar üstidin küresh qilish bashlandi. Abdurehim Eysa qatnashqan guruppida Shinjang Inistitutining mu'awin mudiri Isma'il Héwzullayof¹⁵ mu bar bolup, u esebiylerche chalwaqap, he désila 'Abdurehim Eysada Milletchilik idiyesi bar' dep jar sélip, bashqilar teripidin éytilghan rast-yalghan pikirlerge mehkem ésilwélip, uni prinsipqa kötürüp tehliil qilip, Abdurehim Eysagha zadila aram bermidi" (URL-1).

Shundaq qilip, shu qétimliq chong yighinda Ziya Semedi, Ibrahi Turdi, Abdurehim Eysa, Abdurehim Se'idi, Abliz Qari qatarliq nazaret derijiliktin yoqiri 5 neper Uyghur kadir nuqta

¹³ Seypidin Ezizi, "Ömür Dastani" (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa 216-bet, B nusxa 109-bet.

¹⁴ Seypidin Ezizi, "Ömür Dastani" (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa 218-bet, B nusxa 110-bet.

¹⁵ Isma'il Héwzullayof (1913-1993) Turpanda tughulghan, 1930-yillardiki milliy inqilabqa qatnaship, Mehmüt Muhitining qoshuni bilen birlikte Qeshqerge barghan. 1935-yilidin bashlap Shéng Shisey hökümiti Sowét Ittipaqigha oqughuchi ewetishke bashlighanda général Mehmüt Muhitining telipi bilen Qeshqerdin 12 oqughuchigha san bérilgen. Bularning ichide Seypidin Ezizi, Seydulla Seypullayof, Ablimit Meqsutof, Isma'il Hewzullayof qatarliq yashlar bar idi. Isma'il Hewzullayof 1937-yili Tashkent dölet uniwersitéti (SAGU) ning Memuriy Hoquq Fakultétini pütürüp weten'ge qaytip kelgendin kéyin ligha teqsim qilinip, Ghuljada uzun mezigil ma'arip saheside oqutquchi we mektep mudiri bolup ishligen. U 1954-yili Shinjang Inistitutining mu'awin mudiri bolup wezipige teyinlinidu. Shu mezigillerde Abdurehim Eysa bilen yéqin dost bolup ötidu. Halbuki, 1957-yilining axirida bashlan'gan "Yerlik Milletchilikke qarshi heriket" te u dosti Abdurehim Eysagha xiyaret qilip, uni "Yerlik Milletchi" dep eyibleydu. Abdurehim Eysa hej sepiridin qaytip kélip Bortala arshangda dem éliwatqanda özige sözlep bergén tepsilatların hemmisini Seypidin Ezizi bilen Wang Énmawgha doklat qilidu. 1957-yili 12-ayning axiri u Ürümchidiki chong yighinda Abdurehim Eysaning "Yerlik Miletchilik" qilmishliridin guwahliq bérup, uning hej mezigilide chet'eldiki "Pan-Türkist" we "Bölgünchi" Eysa Yusüp Alptékin, Polat Qadirilar bilen Mekkiye mexpiy körüşkenlikini, Istanbul Méhmanxanisida Döwlet isimlik Amérika istighbarati üçün ishleydighan bir Qazaq jasus bilen körüşüp, u sowgha qilghan patifon tepsilisini weten'ge élip kelgenlikini pash qilghan. Ürümchide turushluq Sowét Ittipaqi bash konsuli Dobashin 1957-yili 20-yanwarda Moskwagha yollighan doklatida 17-yanwar küni kechqurun Ürümchide Wang Énmaw we Seypidin Eziziler bilen körüşkenlikini, Wang Énmawning özige Abdurehim Eysaning "Yerlik Milletchilik jinayetliri" ni uning uzun yilliq dosti, Shinjang Inistitutining mu'awin mudiri Isma'il Hewzullayofning pash qilghanliqini éytip bergénlikini yazidu.

qilinip, küreshke tartilidu. Eslide bir hepte échish pılanlan'ghan "Yerlik Milletchilikke qarshi küresh" yighini keynige sozulup, barghanséri siyasiy keypiyat yoqiri kötürölüp, Abdurehim Eysa üstidiki küresh uda 16 kün dawam qilidu. Bu jeryanda Abdurehim Eysa rohiy we jismaniye jehettin qattiq charchighan bolsimu, emma qet'iy boy bermeydu. U bashtin axiri özining emeliyetni chiqish qilip heq gep qilghanliqini, kompartiyening milletler siyasiti we aptonomiye mesilisi toghriliq ilgiri bergen pikirlirining xata emeslikini tekitleydu.

Merup Eysa akisi Abdurehim Eysaning shu künlerdiki qiyin ehwalini eslep mundaq dep yazidu: "1958-yilining yanvar éyi kirish bilen küresh yighini qizip ketti. Bir Abdurehim Eysaning üstidiki küresh yighini 16 kün dawam qildi. Uning 'özini tekshürüshi' Xitay rehberlirige zadila yaqmidi. Uning 'mesile tapshurushigha yardem qilish' üçün idiyesi qizillashqan Héwolla Sot (Hebibulla Mutellip) ewetildi. Shundimu Abdurehim Eysani bash egdürüş mumkin bolmidi. U shiddetlik boran-chapqunlarda égilmey tik turghan qarighaydek Xitayning qatmu-qat bésimlirigha pisent qilmay béshini tik tutup, meghrur halda turdi. Abdurehim Eysaning meghrurliqidin oghisi qaynighan Xitaylar 'küresh qilish' ning 16-küni küreshni yoqiri pellige kötürüp uni üzül-késil mat qilmaqchi boldi. Uni pash qilish üçün özliri terbiyelep teyyar qilghan partiye aktipi Isma'il Hewzullayofni munberge chiqardi" (URL-1).

Merup Eysaning yézishiche, Isma'il Héwzullayof shu küni munberge chiqip Abdurehim Eysaning hej sepiridin qaytip kelgendin kéyin ozige sözlep bergen gep-sözliirining hemmisini birmu-bir Abdurehim Eysaning aldigha tashlaydu. Eslide Abdurehim Eysa 1957-yili 8-ayning bashlirida hej sepiridin qaytip kelgendin keyin bir mezigil a'ilisini élip Bortala arshanggha dem élishqa baridu. Bu waqitta "Yerlik Milletchilikke qarshi heriket" ni qandaq élip bérishning chotini soquwatqan Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomning birinchi sékritari Wang Énmaw Abdurehim Eysaning yéqin dosti, Shinjang Inistitutining mu'awin mudiri Isma'il Héwzullayofni yénigha tartip, uningdin Abdurehim Eysaning hej pa'aliyiti jeryanidiki ish-heriketliri, u yerde kimler bilen körüşkenliki, némiler déyishkenliki shundaqla hej sepiridin qaytip kelgendin kéyin Partiyeye doklat qilmighan mexpiy ishlerini kochilap bilip béqishqa buyruydu. Dégendek, Isma'il Héwzullayofmu a'ilisini élip Abdurehim Eysaning keynidin Bortala arshanggha baridu. Yéqin dostighan ishen'gen Abdurehim Eysa hej pa'aliyiti jeryanida körgen-bilgenlirini we bir qisim ichkiy ehwallarni Isma'il Héwzullayofqa sözlep béridu. Aridin birqanche ay ötmeyla Abdurehim Eysa "Esheddiy Yerlik Milletchi" qalpiqi bilen tartip chiqirilghinida uning yéqin dosti Isma'il Héwzullayof yüzidiki niqabini yirtip tashlap, Abdurehim Eysagha shiddet bilen hujum'gha ötidu. U Abdurehim Eysaning hej mezgilide Mekkiye Eysa Yüsüp Alptékin, Polat Qadiri qatarliq "Bölgünchi" we "Pan-Türkist" lar bilen mexpiy körüşkenlikini, qaytashida Dewletbeg dégen Amérika istighabarati üçün ishleydighan bir Qazaq kishi bilen körüşüp, u sowghat qilghan patifon pilastinkisini oghriliqche weten'ge élip kelgenliki qatarliq bir qatar "jinayet" lerni pash qilidu (URL-1).

Isma'il Héwzullayofdin kéyin sözge chiqqan Zahir Sewdanof Abdurehim Eysani qopalliq bilen senlep turup: "sen tordin chüshüp qalghan sinipiy yat unsur, Partiyeye köz boyap kiriwalghan sinipiy düshmensen! Éytqina, hazir Héwzullayof pash qilghan mesilengni némishqa özlükingdin pash qilmaysen? Bu séning Partiyeye ishenmigenliking emesmu? Kallangni silkiwétip bar mesilengni toluq tapshur!" dep birmunche haqaretlik sözlerni qilidu (URL-1).

Abdurehim Eysa üçün Xitay Kommunistlirining süyiqestlik hujumliri emes, belki eng yéqin dostliri we sepdashlirining özige qilghan satqinliqi, bolupmu milletning teqdiri eng qiyin künlerde turuwatqan bir peytte ularning öz millitining menpe'eti üçün emes, Xitay Kompartiyesi üçün ketmen chépishi, téximu éniqraq éytqanda, ularning tarixning tetür

teripide turushi uni hemmidin bekre azablaydu. Qelbi lexe-lexte bolghan Abdurehim Eysa shundaqtimu ulargha bash egmeydu.

Merup Eysaning eslimisidiki bu bayanlar, yeni Shinjang Inistitutining mu'awin mudiri Isma'il Héwzullayofning dosti Abdurehim Eysani pash qilghanliqi heqqidiki tepsilatların toghriliqi Sowét Ittipaqining Ürümchide turushluq bash konsuli Dobashinning 1957-yili 1-ayning 20-küni Moswagha yollighan doklatidiki bayanlar bilen delillinidu. Dobashinning doklatida bayan qilinshiche, 1957-yili 1-ayning 17-küni kechte u Wang Énmaw bilen Seypidin Ezizini Ürümchidiki Sowét Konsulxanisigha kechlik tamaqqa tekliq qilidu. Ziyapette Wang Énmaw bir aydin buyan Uyghur Aptonom Rayonida qanat yadurulghan "Yerlik Milletchilike qarshi heriket" ning ehwali heqqide Dobashin'gha melumat béridu. Wang Énmaw Yerlik Milletchilik idiyesi we xahishi eng éghir bolghan Uyghur kadrlarning Medeniyet Nazaritining naziri Ziya Semedi, Xelq Ishliri Nazaritining naziri Ibrahim Turdi, Ürümchi Shehiring bashliqi Abdurehim Se'idi, Ili Qazaq Aptonom Oblastining mu'awin bashliqi Abdurehim Eysa, Qeshqer Wilayetlik Memuriy Mehkimining waliysi Iminof, Korla Wilayetlik Memuriy Mehkimining waliysi Tursun Isra'ilof, Ma'arip Nazaritining mu'awin naziri Qurbanof we Jama'et Xewpsizlik Nazaritining mu'awin naziri Eliyé qatarliq kishiler ikenlikini bayan qilidu. U yene Abdurehim Eysaning 16-yanwar kechqurun yatiqigha qaytip shu kéchisi özini öltüriwalghanliqini, uning hej sepiride Türkiyediki Eysa Yüsüp Alptékin bilen mexpiy körüşkenlikini, hej mezigilde uning yene Dewletbeg isimlik Amérika jasusi bilen körüşkenlikini, bu Qazaq kishining 2-dunya urushida Gérmanlarga esirge chüshken Sowét eskiri ikenlikini eskertip ötidu. Axirida Wang Énmaw Abdurehim Eysaning hejdin qaytip kélip Amérika jahan'girlikini maxtaydighan gep-sözlerni qilghanliqini, 'Amérika yardem qilghanliqi üçün Ereb döletliri musteqil boldi' dégenlikini, 'Amérikaliqlar bolghanliqi üçün Ereblarning ehwali Shinjangdiki milletlerdin köp yaxshi' dégenlikini eskertip ötidu. Wang Énmaw axirida Abdurehim Eysa toghriliq yoqirida déyilgen ehwallarning hemmisini Abdurehim Eysaning yeqin dosti, Shinjang Inistitutining mu'awin mudiri Isma'il Héwzullayofning pash qilghanliqini tekitlep ötidu (URL-5).

15. Abdurehim Eysaning Sirlig Ölümü

1958-yili 1-ayning 15-küni Abdurehim Eysa üstidin élip bérilghan küresh yighinining keypiyati yoqiri pellige kötürüldu. Wang Énmaw perde arqisida turup "öz yéghida öz göshini qorush" taktikisi boyiche bir qisim Uyghur kadrlarni Abdurehim Eysagha qarshi séhnige chiqiridu. Uyghur Aptonom Rayonining re'isi Seypidin Ezizi Abdurehim Eysa mesiliside qandaqtur sirlig bir xil pozitsiyede bolidu. U küresh yighinida Iminopni "Yerlik Milletchi" dep tartip chiqirishni tosqa, uni qoghdighan bolsimu, emma Ziya Semedi, Ibrahim Turdi we Abdurehim Eysalargha kelgende ara turalmaydu, süküt qilidu, hetta ularda "Yerlik Milletchilik idiyesi éghir" dep tenqid qilidu (URL-2).

Shu küni Abdurehim Eysaning dosti Isma'il Héwzullayof bilen Zahir Sewdanof Abdurehim Eysagha qarshi shiddetlik hujum we tenqid élip baridu.

Kechqurun yighin axirlashqanda Abdurehim Eysaning keypiyati birdinla özgiridu we yürüki mujup aghrishqa bashlaydu. U qattiq rohiy bésim tüpeylidin charchaydu. Merup Eysa akisining shu künidiki ehwali heqqide mundaq dep ayzidu: "mushu xildiki yala-töhmetler bilen achchiq haqaretler tesir qildi bolghay, yighin axirliship yataqqa chiqip kétiwatqanda Abdurehim Eysaning yürüki mujup aghrishqa bashlaydu. U kariwitigha yételmey daq polning üstide olturup qalidu. Bashqilar uni yölep turghuzup kariwitigha yatquzup qoyidu" (URL-1).

Bu mezigilde bashqa Wilayet we Oblastlardin Ürümchige kélip yighin'gha qatnishiawatqan kadrlar Uyghur Aptonom Rayonluq hökümet qarimiqidiki Tengritagh Méhmanxanisigha orunlashturulghan iken. Merup Eysaning bayan qilishiche akisi Abdurehim Eysa Ili Qazaq

Aptonom Oblastining bashliqi Jaghda Babalikof bilen bille Tengritagh Méhmanxanisining 2-qewet 214-nomurluq yataqigha orunlashqan iken.

1958-yili 1-ayning 16-küni Abdurehim Eysa üstidiki küresh yighini guruppilargha bölünüp élip bérilidu. Bu küni yighin axirlashqanda Abdurehim Eysa charchighanliqtin birdinla halsizlinip kétidu. Yighin riyasiti Abdurehim Eysaning etisi, yeni 1-ayning 17-küni özining “Yerlik Milletchilik idiyesi bilen qilghan qilmishliri” ni chong yighinda toluq tapshurushini telep qilidu.

Abdurehim Eysa yighindin kéyin harghin halda yatiqigha qaytip chiqidu. Bu waqitta Uyghur Aptonom Rayonluq Siyasiy-Qanun Bashqarmisining bashliqi, qoshumche Jama’et Xewpsizliki Nazaritining naziri Enwer Jakulin Jaghda Babalikofni öyige tekliq qilidu. Enwer Jakulin Jaghdagha Chöchektin soqum gösh ekeldürgenlikini, öyige bille béríp méhman bolushni éytidu, halbuki u Jaghda Babalikof bilen bir yataqta yétiwatqan Abdurehim Eysani tekellup yüzisidin bolsimu öyige bérishqa tekliq qilmaydu. Sel ongaysizlan’ghan Jaghda Babalikof yataqdishi Abdurehim Eysagha bille béríp kélishni éytidu, emma Abdurehim Eysa “mijezim yoq, men dem alay” dep yataqta qep qalidu.

Shu kéchisi Jaghda Babalikof yataqqa qaytip kelmeydu. Abdurehim Eysa özi yalghuz yataqta qep qalidu. “etisi, yeni 1-ayning 17-küni seherde bashqa yataqlarning ishiki échilghan bolsimu, emma 214-nomurluq yataqning ishiki échilmaydu. Kishiler heyran bolushup, ishik aldigha toplishidu. Bu waqitta Héwzulla Sot (Hebibulla Mutellip), Abdurehim Eysaning bajisi Refiq Baychurin (Tatar), Aptonom Rayonluq Teptish Mehkimisning bashliqi Barat Isma’il we bashqa kishiler peyda bolidu. Ular ishikni tartip béqip échilmighandin kéyin ishikni buzup kiridu. Qarisa Abdurehim Eysa özining kariwitida yotqanni üstige him yépip ongdishigha yatqan iken. Ular yotqanni échip qarisa kékirtekke 3 qétim pichaq sürülgen (bir pichaq kanay bilen qizil’onggechni késip yulun’gha béríp taqashqan) iken. Kökrek bilen qorsaq qismigha 7 qétim pichaq urulghan bolup, Abdurehim Eysa jem’iy 10 qétimliq pichaq zerbisi bilen éghir jarahetlinip öltürülgen iken. Bu xewerni anglap Wang Énmaw, Seypidin Ezizi, Muhemmet’imin Iminof, Jaghda Babalikof, Qaldibay we bashqilar kirip ehwalni körüptü. Wang Énmaw: ‘bu ish yaman boptu, bu ehwal qet’iy mexpiy tutulsun, hazirche héchkim bilmisun,’ dep yolyoruq béríp chiqip kéliptü” (URL-1).

Béshidin ni-ni issiq soghuqlar ötkén, hem Shéng Shiseyning hem Gomindangning bolup ikki qétim türmide yatqan, shunche murekkep tarixiy dewrlerde kökrek kériq tik turghan Abdurehim Eysa bu qétimliq siyasiy herikette rastinla bésimlarga berdashliq bérelmidimu? U qandaqlarche hayatini inkar qilish usuli bilen özini öltüriwalidu?

Merup Eysaning bayan qilishiche, “shu küni yataqlarni we yighin zalini sürlük jimjitliq basidu. Wang Énmaw bilen Seypidin Ezizi yérím kün ‘küresh’ ni toxtitip qoyup, perde arqisida bezi orunlashturushlarni élip baridu. Teyyarliq ishliri puxta ishlen’gendin kéyin shu küni chüshdin kéyin kadirlar yighin zaligha chaqirtilip töwendikiler resmij jakarlinidu: (1) Esheddiy ongchi we yerlik milletchi Abdurehim Eysa Partiye aldidiki éghir gunahi üçün jazalinishtin qorqup, ötkén kéche özini öltüriwalghan; (2) Abdurehim Eysa ötkén yili Junggo Hej Ömikige mu’awin ömek bashliqi bolup Se’udi Erebastianigha barghanda chet’elde yürgen esheddiy milletchi Muhemmet’imin Bughra we Eysa Yüsüp Alptékinler bilen mexpiy körüşken hem ular bilen til biriktürgen. Bu mesile pash bolghandin kéyin u qorqup kétép özini öltüriwalghan; (3) Abdurehim Eysa özini öltüriwélishe aldida ikki parche xet yézip qaldurghan. Xetning biri Ghuljidiki ayali Munjiyege, yene biri Aptonom Rayonning mu’awin re’isi Muhemmet’imin Iminofqa yézilghan. Iminofqa yézilghan xette özi Partiyege kirgen bolsimu, emma idiyesining Partiyege kirmigenlikini, zor xataliq ötküzgenlikini, Partiyege yüz kélelmigenliki üçün bu yolni tallighanliqini bayan qilghan. Chong yighinda bu ikki parche xet köpchilikke oqup bérilgen” (URL-1).

Shundaq qilib, Uyghur Aptonom Rayonluq Partkom Abdurehim Eysaning sirliq ölümünü "özünü öltürilalghan" dégen höküm bilen köpchilikke élan qilidu. Ürümchidiki Sowét Ittipaqining bash konsuli Dobashinmu 1-ayning 20-künü Moskwagha yollighan doklatida Wang Énmawning özüge "Abdurehim Eysa özüni boghuzlap öltürilélis usuli bilen hayatini axirlashturghan. U 1957-yili yazda Junggo Hej Ömijkini bashlap Mekkiye barghanda bölgünchi Eysa Yüsüp Alptékin bilen mexpiy körüshken. Mekkiye Dewletbeg isimlik bir Qazaq kishi bilen yoshurun körüshken bolup, bu kishi Amérikada terbiyelen'gen jasus iken. Bu mesililer pash bolghandin kéyin Abdurehim Eysa öz jianyetliridin qorqup özüni öltürilalghan. Shinjang Uyghur aptonom rayonluq partkomning yerlik milletchilikke qarshi küresh yighinigha qatnishiawatqan kadrlar birdek Abdurehim Eysaning özüni öltürilélishi uning Partiyege qarshi herikitining ochuq ipadisi, dep hésablidi," dégenlikini bayan qilidu (URL-5).

Weqedin kéyin Ili Qazaq Aptonom Oblastining birinchi sékritari Jang Shigong mexsus ayropilan bilen Ghuljagha bérip, Ilidiki kadrlar bilen her sahe serxillirigha yighin échip, Abdurehim Eysaning ölümünü uqturidu hemde Ghuljada birer weqe chiqip qélisning aldini élishe üçün teyyarliq xizmetlirini ishleydu. Arqidin Abdurehim Eysaning jesiti mexsus ayropilan'gha sélinip, Ili Qazaq Aptonom Oblastliq Ottura Xelq Sot Mehkimisining mu'awin bashliqi Héwolla Sot (Hebibulla Mutellip) we Uyghur Aptonom Rayonluq Teptish Mehkimisining bashliqi Barat Isma'llarning hemraliqida 1-ayning 20-künü Ghuljagha élip bérilidu.

Ili xelqi bu tuyuqsiz kelgen ölüm xewiridin hang-tang qalidu. Ghulja shehiri matem qayghusigha chömidu. Xuddi shuningdin 9 yil awwal, yeni 1949-yili küzde Exmetjan Qasimi bashliq Sherqiy Türkistan Jumhuriyiti rehberlirining sirliq "ayropilan weqesi" de qaza qilghanliq xewiri kélip 6 aydin kéyin jesetliri Ghuljagha ayropilan bilen élip kél'in'ginidek, 1957-yilining axiri Ghuljidin saq halette Ürümchidiki yighin'gha chaqirtilip kétilgen Abdurehim Eysaning qan'gha boyalghan jesiti 1958-yili 1-ayning 20-künü ayropilan bilen Ghuljagha élip kélinidu.

Bu waqitta Ghuljada birer weqe yüz bérishidin qattiq endishe qilghan Ili Qazaq Aptonom Oblastining birinchi sékritari Jang Shigong, Uyghur Aptonom Rayonluq Xelq Teptish Mehkimisining bashliqi Barat Isma'il we Ili Qazaq Aptonom Oblastliq Ottura Xelq Sot Mehkimisining mu'awin bashliqi Hewolla Sot (Hebibulla Mutellip)¹⁶ qatarliqlar jiddiy bash qoshup, Abdurehim Eysaning jesitini daghdughisiz hem jama'etni qatnashturmayla tézdin yerlikke qoyuwétishe qarar qilidu. Ular Ili Oblastliq Jama'et Xewpsizliki Bashqarmisigha qarashliq saqch küchlirini ishqa sélip, Ghuljadiki Abdurehim Eysaning öyi jaylashqan qoru we mehellini qattiq nazaret astigha alidu. Abdurehim Eysaning kigizge yögelgen jesitini qorusidiki kömürxanigha solap, héchimning jesetni körüshige yol qoymaydu. Hetta Héwolla Sot: "Abdurehim Eysa esheddiy milletchi xa'in, uning ölükünü achmay, yumay, xeqni yighip namizini chüshürmey tézrek kömiwétinqlar!" dep buyruq chüshüridu (URL-1).

Héwolla Sot Abdurehim Eysaning a'ilisi we uruq-tughqanlirigha qanchilik bésim qilmisun, Ili oblastliq J. X. Bashqarmisining bashliqi Li Guangching qanchilik heywe körsetmisun,

¹⁶ Hebibulla Mutellip-1954-yili Ili Qazaq Aptonom Oblasti qurulghanda Oblastliq Ottura Xelq Sot Mehkimisining mu'awin bashliqi bolghan. Ghulja xelqi arisida uning "Hewolla Sot" dégen leqimimu bolghan. Merup Eysaning bayan qilishiche, bu kishi 1957-yili 12-ayda bashlan'ghan "Yerlik milletchilikke qarshi küreshke seperwerlik yighini" mezigilide Abdurehim Eysani "mesile tapshurush" qa qistap éghir bésimlarni körsetken. 1958-yili 17-yanwarda Abdurehim éysa öltürülgendin kéyin Wang Énmawning yolyoruqi boyiche Abdurehim Eysaning jesitini Ghuljagha apirip tézlikte depne qiliwétishe ishgha mes'ul bolghan. Ghuljada Abdurehim Eysaning miyitini depne qilishda uning uruq-tughqan we yéqinlirigha bésim qilip, weqeni dawrang qilmasliq, jama'etni chaqirmasliq belgilimisini chiqarghan. 1960-yillarning bashlirida Sowét Ittipaqigha chiqip ketken. U kéyinki ömrünü Almuta ötküzgen (URL-1).

Ghulja xelqide k t r lgen naraziliq keypiyati we jama'et pikrining b simi netijiside axiri Oblastliq da'iriler Abdurehim Eysaning miyitini musulmanlarning  l m uzitish qa'idisi boyiche yuyup, k penlep, namizini ch sh r p yerlikke qoyushqa ruxset qilishqa mejbur bolidu. Emma depne murasimigha jama'etni qatnashturmasliq, peqetla biwasite uruq-tughqanlirining qatnishishi bilen t zdin yerlikke qoyush shert qilinidu.

M yit k m rxanidin  yge y tk p kirilip, yuyush we k penlesh  ch n  chilidu. Bu waqitta m yit yuyghuchilar bilen Abdurehim Eysaning q rindashliri  stide turup jesetni k ridu we hang-tang qalidu. Yeni Aburehim Eysaning kanay qismigha 3 q tim pichaq s rkelgenlikini, k krek we qorsaq qismida 7 orunda pichaq urulghan jarahet izining barliqini, tigh urulghan jaylarga paxta tiqip qoyulghanliqini k ridu. Shundila ular Abdurehim Eysaning " zini  lt riwalghan" bolmastin, belki qandaqtur bir wehshiylerche s yiqestning qurbani bolghanliqini bilidu. Merup Eysa shu waqittiki ehwalni eslep, mundaq dep yazidu: "bu dehshetlik menzirini k r p, biz q rindashlarning k zlimizdin yash qurumidi. K z yashlirimiz bilen murdini yuyup, tazilap k penliduq. Andin namizini ch sh r p, Altunluqtiki qebistanliqqa  lip chiqtuq. Merhumning depne murasimigha qatnishish shunchilik cheklendiki, kishiler a'ilimizge k lishkimu j r'et qilalmidi. Munjiye hedining kichik dadisi Sidiq Ablayari merhumning jinaza namizigha qatnishish  ch n Siyasiy K ngeshtin ruxset soridi, Siyasiy K ngesh Oblastliq Partiye Komit tidin ruxset  lip bergendin k yinla andin qatnishalidi... Merhumning nezir-chiriqimu peqetla uruq-tughqan, qewmi-q rindashlirining qatnishishi bilen h chbir daghdughisiz, jimjitliq ichide tamam boldi" (URL-1).

Sow t Ittipaqining Ghuljida turushluq Konsulxanisidiki alahide xadim Blokinning xatirisige qarighanda, Ghuljada Abdurehim Eysaning miyitini depne qilidighan k ni Ili Qazaq Aptonom Oblastliq Partkomning s kritari Jang Shigong Ildiki rehbiriy kadrlar we Siyasiy K ngeshning ezalirini yighip, bu weqe heqqide dawrang salmasliq, pikir bayan qilmasliq we jem'iyette tarqalghan s z-ch cheklerge perwa qilmasliq, bolupmu Ghuljada birer weqe chiqip q lishning aldini  lish heqqide k rsetme b ridu. Abdurehim Eysaning miyiti peqetla uning biwasite uruq-tughqanliridin 30 dek kishining qatnishishi bilen yerlikke qoyulidu. Kadrlar bilen awam xelq qatnashturulmaydu (URL-6).

16. Abdurehim Eysaning Sirl k  l mi Qaldurup Ketken So'allar

Abdurehim Eysa 1958-yili waqit 1-ayning 17-k nige almashqan k chide  r mchidiki Tengritagh M hmanxanisining 214-nomurluq yatiqida sirl k bir rewishte  lt r lgende, etisi seherde qan'gha boyalghan jesetni tunji bolup k rg chiler ichide Ili Qazaq Aptonom Oblastining bashliq Jaghda Babalikof bilen Abdurehim Eysaning bajisi Refiq Baychurinmu bar idi. Gerche shu k ni yighin'gha qatnishiwaqtan Uyghur we Qazaq kadrlar arisida Abdurehim Eysaning sirl k hem dehshetlik  l mi heqqide nurghunlighan gumanlar we qulaqni qulaqqa y qip d yishken sh bhiler otturigha chiqqan bolsimu, emma shu k ni ch shtin k yin Wang  nmaw Aptonom Rayonluq Partkomning namidin "Abdurehim Eysa  zini  lt riwaldi" dep  lan qilghandin k yin h chkim  z gumanini ochuq-ashkar d yishke p tinalmaydu.

Shu k ndin bashlap Abdurehim Eysaning yataqdishi Jaghda Babalikof bilen bajisi Refiq Baychurin bu t mida s z qilishtin  zini qachuridu. Hetta Abdurehim Eysaning Ghuljadiki q rindashliri bilen uruq-tughqanlirining bu sirl k  l m heqqide sorighan so'allirigha "bilmeymiz" d gendin bashqa gep qilmaydu. Abdurehim Eysaning miyitini yuyush jeryanida bedinidiki onlighan pichaq izliri k rgen Ghuljadiki uruq-tughqanlirining k nglige qattiq guman ch shken bolsimu, l kin eyni waqittiki b sim t peylidin ular bu ishni ichige yutushqa mejbur bolidu.

Shuningdin k yin Abdurehim Eysaning d losini bilidighan nurghun kadrlar, bolupmu Ili Inqilabi jeryanida y tiship chiqqan hemde Uyghur Aptonom Rayoni qurulghanda yoqiri

derijilik lawazimlarda bolghan Uyghur serxillirining köpinchisi Sowét Ittipaqigha chiqip kétidu. Abdurehim Eysaning ayali Munjiye xanimmu bala-chaqilirini élip Sowét Ittipaqigha chiqip kétidu we Qazaqıstanning Almuta shehirige orunlishidu. Abdurehim Eysaning bir tughqan qérindashlirining hemmisi dégüdek 1962-yilidiki “May Weqesi” ning aldi-keynide Sowét Ittipaqigha chiqip kétidu hemde Özbékistan we Qazaqıstan Jumhuriyetliride olturaqlishidu.

Abdurehim Eysaning bir tughqan qérindashliri, bolupmu eng kichik inisi Merup Eysa Tashkent Dölet Uniwersitetining Sherqshunasliq Fakultétini tamamlap, Özbékistan Radiyo-Téléwiziye Idarisida ishleydu. Xitay bilen Sowét Ittipaqining arisi buzulghan 1960-we 1970-yillirida Merup Eysa Tashkent Radiyosining weten’ge qarita Uyghurche anglitish bérıdighan bölümide ishleydu. U bu yillarda akisi Abdurehim Eysaning 1958-yilidiki sirliq ölümü we buning arqisidiki siyasiy süyüqest heqqide izdinishke bashlaydu. 1980-yillarning otturilirida bashlan’ghan Gorbachéfning “Glastnost” we “Péréstroika” (ashkariliq we qayta qurush) islahati yillirida wetendin Qazaqıstan’gha köchüp chiqqan Sabit Abdurahman Uyghuri Merup Eysa bilen birlikte merhum Abdurehim Eysaning délosi heqqide keng da’iride izdinishke bashlaydu. Shu yillarda Sowétler Ittipaqining Ottura Asiya Jumhuriyetliride 1957-we 1958-yilliri élip bérilghan “Yerlik milletchilikke qarshi heriket” jeryanidiki boran-chapqunlarni beshidin kechürgen nurghunlighan shahitlar téxi hayat idi. Merup Eysa bilen Sabit Abdurahman Uyghuri we bashqa birqanche péshqedem ziyaliyning bu jehettiki yillarche izdinishi, shahitlarni iz qoghlap ziyaret qilishi, 1960-1962-yilliri wetendin Sowét Ittipaqigha qéchip chiqqan Uyghur serxillirining eslimilirini toplishi shundaqla Abdurehim Eysaning ayali we biwasite uruq-tughqanliridin ehwal igilishi netijiside Abdurehim Eysaning sirliq ölümü heqqidiki töwendiki 9 túrlük guman we so’allarni otturigha tashlaydu (URL-1):

Birinchi, Abdurehim Eysa kishilik xaraktéri küchlük, meydani mustehkem bir milletperwer bolup, u 1940-yillarda Shéng Shisey türmiside yatqandimu yaki uningdin kéyin Gomindang türmiside yatqandimu éghir qiyin-qistaqlargha berdashliq bergén, öz ghayisige ishen’gen bir insan. Shunga uning “özini öltüriwélishi” mumkin emes.

Ikkinchi, Abdurehim Eysa “özining jinayiti tüpeyli jazalinishtin qorqup özini öltürıwalghan” degen hökümning asasi yoq. Chünki Abdurehim Eysa küreshke tartilghanda bashtin-axir Xitayning Milletler siyasiti, Aptonomiye siyasiti heqqide ilgiri bergén piker-tekliplirining xata emeslikide ching turghan. 1957-yili 8-ayda u hej sepiridin qaytip kelgendin kéyin chet’elde körgen-bilgenlirini telep boyiche hökümetke doklat qilghan. U özining xizmette bolsun yaki ijtimai’iy turmushta bolsun, “jinayet” ke yatidighan herqandaq gep-söz we qilmishining yoqligini, hökümetke bergén pikir-tekliplirining emeliyette Uyghur xelqining heqqaniy heq-hoquqliri bilen Xitay kompartiyesining 6-qurultiyida qarar qilin’ghan “pütün memliket azad bolghandin kéyin Junggoda Fédératsiye tüzümidiki Sotsiyaslistik dölet qurulidu” dégen höjjetning rohi boyiche bolghanliqini ilgiri sürgen. Shunga özide “jinayet” bar dep qarimighan bir ademning jazalinishtin qorqup “özini öltüriwélishi” mentiqige chüshmeydu.

Üchinchi, Abdurehim Eysaning ayali we qérindashlirining guwahliqigha qarighanda, Abdurehim Eysaning könglide yashash ümidi bolghanki, ölüwélish niyiti bolmighan. U hökümet teripidin qoghdinish üçün bérilgen yan quralini adette öz yénigha almay dawamlıq öyige qoyup qoyghan. Hetta 1957-yilining axiri u Ürümchige yighin’gha chaqirtilghanda ayali yan quralini éliwélish meslihetini bergendimu uni almighan.

Tötinchi, Eyni waqıtta Abdurehim Eysa “özini öltürıwalghan” pichaq heqqide riwayetlik hékaye tarqalghan. Yeni Abdurehim Eysaning qan’gha boyalghan kariwitigha tashlap qoyulghan pichaq eslide Seypidin Ezizi Finlandiyege ziyaretke barghanda Fin prézidénti imzasini chektürüp Seypidin Ezizige sowghat qilghan pichaqmish. Bu pichaqni Seypidin

Ezizi weten'ge qaytip kelgandin kéyin öyige petilep kelgen Jama'et Xewpsizliki Nazaritining naziri Enwer Jakulin'gha sowgha qilghanmish. Enwer Jakulindin bu pichaqni Ili Qazaq Aptonom Oblastining bashliqi Jaghda Babalikof sorap alghanmish. Abdurehim Eysa yataqdishi Jaghda Babalikoftin bu pichaqi sorap élip, uning bilen "özini öltürwalghan" mish. Qiziqarliqi shuki, Seypidin Ezizi bir döletning prézidénti teripidin sowghat qilin'gan qimmetlik pichaqni qandaqsige bashqa birawgha sowghat qilip bériwétidu? Uyghur Aptonom Rayonining re'isi bolghan yoqiri derijilik bir kadir Finlandiye prézidénti sowghat qilghan buyumni qandaq saqlashtek eng adettiki qa'idini bilmesmu? Eger Abdurehim Eysada "özini öltürwélis" niyiti bolghan bolsa özining yan quralini élip kélip ishletmestin, néme üçün bashqilardin pichaq sorap alidu?

Beshinchi, Abdurehim Eysa "özini öltürwélis" tin ilgiri yézip qaldurghan ikki parche xet – biri ayali Munjiyege yézilghan, yéne biri Uyghur Aptonom Rayonining mu'awin re'isi Muhemmet'im in Iminofqa yézilghan – buyrutup yazdurulghan, yalghan we saxta xetler ikenlikini öz waqtidila uning ayali, qérindashliri we yéqin dostlirining hemmisi jezimleshtürgen idi. Chünki eyni waqitta xetni körgüchilerning hemmisi xet uslubining Abdurehim Eysaning puchurkisigha oxshimaydighanliqini, uning üstige ikki parche xetke qoyulghan "Abdurehim Eysa" dégen imzaning ikki xil imlada, yeni birinchi parche xetke yéngi imlada, ikkinchi parche xetke kona imlada imza qoyulghanliqigha alahide diqqet qilghan. Kéyin bu xetler Abdurehim Eysaning ayali Munjiye xanim'gha tapshurup bérilgen. Eyni waqitta meyli Munjiye xanim bolsun yaki Abdurehim Eysaning qérindashliri bolsun, bu xetlerning bashqilargha buyrutup yazdurulghan we saxta imza qoyulghan xetler ikenlikini éniq bilgen, emma uni ashkarilashqa jür'et qilalmighan. 1960-yillardin kéyin Abdurehim Eysaning qérindashliri bilen uruq-tughqanliri Sowét Ittipaqigha chiqip ketkendir kéyin Abdurehim Eysaning sirliq ölümü heqqide hayat shahitlarni tépip sürüshtürüshke bashlighan. Shu yilliri Merup Eysa Tashkenttin Almutagha bérilip, Milliy Armiyening sabiq yoqiri derijilik ofitsériliridin bolghan Merghup Is'haqofni izdigen hemde uning wastisi bilen eyni waqitta Abdurehim Eysa bilen Ürümchidiki Tengritagh méhmanxanisida bir yataqta yatqan Ili Qazaq Aptonom Oblastining sabiq bashliqi Jaghda Babalikof bilen körüshmekchi bolighan. Halbuki uning bu urunushi namelum seweblar bilen Almutada tosquinluqqa uchrighan. U Jaghda Babalikof bilen Almutada körüshelmigen, Jaghda Babalikofmu Merup Eysa bilen körüshüshni xalimighan. Bu ish ongushluq bolmighandin kéyin Abdurehim Eysaning qérindashliri Almutada yashawatqan yenggisi Munjiye xanimni yoqlap bérilip, uningdin akisi Abdurehim Eysaning kitab we xatirilirini, bolupmu uning ölümü aldida qaldurghan xet-chéklirini qayta körüshni telep qilighan. Munjiye xanim buningha maqul bolghan we özining bu amanetlerni teyyarlap etisi Merup Eysagha tasphurup bérilidighanliqini éytqan. Biraq oylimighan yerdin bu ishmu ongushsizliqqa uchrighan. Abdurehim Eysaning bajisi Refiq Baychurin etisi seherde ayali Na'ile xanimni achisi Munjiye xanimning öyige ewetip, Merup Eysagha bérilidighan amanetler (Abdurehim Eysaning xatire depterliri, kitab-matériyalliri we ölümü aldida yazghanliqi ilgiri sürülgen héliqi ikki parche xet) ni élip kékten. Etisi Merup Eysa yenggisi Munjiye xanimning öyige amanetni alghili barghinida Munjiye xanim Abdurehim Eysadin qalghan xet-chek we xatire depterlerning yoqap ketkenlikini éytip ishni tügetken. Shuning bilen Merup Eysa we bashqa qérindashlarning akisi Abdurehim Eysaning ölüm sirini éniqlash yoldiki bu izdinishliri Almutadiki sirliq kishilerning tosquinluqi bilen yérim yolda toxtap qalghan.

Altinchi, 1958-yili 1-ayning 17-küni kirgen kéchisi Abdurehim Eysaning "özini öltürwalghan" liqi melum bolup, etisi neq meydanni körgen kishilerning hemmisi birdek kéyinche bu weqe heqqide éghiz échishtin özini qachurghan. Neq meydanni körgen Seypidin Ezizi, Jaghda Babalikof, Refiq Baychurin we bashqilar bu heqte ömürwayet éghiz achmighan. Wang Émaw bashchiliqidiki Uyghur Aptonom Rayonluq Partkom etisi, yeni 1-ayning 17-küni chüshtin kéyin qanun doxturining tibbiy tekshürüsh ispati bolmighan bir

ehwalda kanay we beden qismigha 10 qétim pichaq urulghan Abdurehim Eysani “özini öltürilwalghan” dep élan qilighan. Hetta da’iriler bundaq zor ölüm weqesini tekshürüş hey’itimu tesis qilmighan we bu déloning tuwiqini Wang Énmawning buyruqi bilen yapqan. Abdurehim Eysaning miyiti Ghuljada daghdughisiz bir rewishte hapila-shapila yerlikke qoyulghandin kéyin Ili Oblastliq Saqchi Idarisi miyitni yuyup-képenligüchiler bilen Abdurehim Eysaning yéqin uruq-tughqanlirini bir-birlep chaqirip, ularning bu heqte héchkimge éghiz achmasliqini, eger bu toghriliq gep-söz tarqatsa qattiq jazalinidighanliqini éytip, tehdit salghan.

Yettinchi, meyli tibbiy sahedikiler bolsun yaki qanun doxturliri bolsun, özini öltürilwalghan ademning öziye peqet birla qétim pichaq süreleydighanliqini ilgiri sürüdü. Halbuki, Abdurehim Eysaning kanay, qorsa qorsaq we kökrek qismigha jem’iy 10 qétim pichaq urulghan. Yeni kanaygha 3 qétim pichaq sürülgen, qalghan 7 pichaq kökrek we qorsa qorsaq qisimlirigha tiqilghan. Mushundaq op-ochuq pakit turuqluq Wang Énmawning körsetmisi bilen Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomning Abdurehim Eysa “özini öltürilwalghan” dep höküm chiqirishigha qarita öz dewride kishilerde qattiq guman peyda bolghan, emma héchkim buni éghizidin chiqirishqa jür’et qilalmighan.

Sekkizinchi, 1958-yili 1-ayning 17-küni seherde Tengritagh Méhmanxanisining 2-qewet 214-nomurluq yatiqining ishikini buzup kirgen kishilerdin bezilirining ashkarilishiche, shu chaghda Abdurehim Eysa kariwitida ongdishigha yatqan bolup, yotqan üstige tügel yépiqliq turghan iken. Özini öltürilwélishe üçün öziye qanche pichaq tiqqan, aghriq azabida qiynilip öliwatqan bir adem qandaq qilip yotqanni üstige shunche retlik yépiwalidu? Neq meydanni körgüchilerning bayanlirimu xilmu-xil bolup, beziliri pichaq Abdurehim Eysaning yotqini ichide, yeni béqini terepte iken dése, yene beziler pichaq kariwattin polgha sérilip chüshken iken, déyishken. Mundaq perqliq bayanlar öz waqtida Abdurehim Eysaning ayali bilen qérindashlirida qattiq guman peyda qilghan. Abdurehim Eysaning ayali Munjiye Aldogarowa singlisi Na’ile Aldogarowagha: “men yoldishimning özini öltürilwalghanliqigha héch ishenmeymen. Sen yoldishing Refiq Baychurindin sorap baqqine, u bu ölümning sirini bilemdikin?” dégen. Na’ile Aldogarowa épini tépip bu ishni yoldishidin sorighinida, polkownik Refiq Baychurin birdinla öngüp-tatirip sekrep ketken. U xotunigha: “sen bu gepni nedin tapting, méning Abdurehimning ölümü bilen néme munasiwitim bar, sanga kim éytti?” dep warqirighan. Refiq Baychurin néme üçün bu mesilide jiddiylishidu? U bajisi Abdurehim Eysa bilen Ürumchidiki küresh yighinida bashtin-axir bille bolghan. 17-yanwar küni ishikni buzup neq meydan’gha kirgüchiler ichidimu Refiq Baychurin bar idi. Emma u kéyinki ömrude, hetta Sowét Ittipaqigha chiqip ketkendin kéyinmu bu heqte esla éghiz achmaydu. Merup Eysaning bayan qilishiche, Refiq Baychurin Almutagha yerleshkendin kéyin ayali Na’ile xanimni ishqa sélip, achisining öyidin Abdurehim Eysaning xet-chek we xatire depterlirini aldurup chiqidu we ularni ghayip qiliwétüdü. Uning üstige Refiq Baychurinning ilgiridin Sowét KGB si üçün ishlep kelgen mexpiy xadim bolghanliqidek ashkara bolmighan bir yüzimu bu mesilidiki gumanni kücheytidu.

Toqquzinchi, 1958-yilining bashlirida Ürumchide Aptonom Rayonluq Partkomning Kéngéytilgen Yighini dawam qiliwatqan mezgillerde “yerlik milletchi” dep tartip chiqirilip küresh qilin’ghan kadrlar nazaret astigha élin’ghan. Ularning arqisigha birdin mexpiy saqchi orunlashturulup, ish-heriketliri yéqindin közitilgen. Melum bolushiche, shu künlerde Abdurehim Eysani nazaret qilish üçün armiyedin kesp almiship Jama’et Xewpsizliki Nazaretide ishlewattiqan Exmet Eysarop isimlik bir xadim békitilgen. Bu porochik puqrache kiyinip, kéche-kündüz Abdurehim Eysaning etrapidin néri ketmigen. Abdurehim Eysaning sirliq ölümidin kéyin porochik Exmet Eysarop körünmes bolup ketken. Kéyin melum bolushiche, u Tömüryol quruluşida ishlewattiqan mehbuslarga nazaretchi bashliq qilip ewetilgen. Ejeblinerliki shuki, u shundin kéyin öyige kündüzde

emes, belki kéchide kélip seherde kétédighan bolup qalghan. Aridin birqanche yil ötkendin kéyin porochik Exmet Eysaropning Ili wadisidiki Kökdala rayonida özini étiwalghanliqi heqqide xewer tarqalghan. Buning bilen uning Abdurehim Eysaning sirlig ölümi bilen bolghan baghlinishi üzülgen.

Merup Eysaning Sabit Abdurahman Uyghuri, Dawut Tur'exmedof we bashqa ziyaliylar teripidin qelemge élinip retlen'gen eslimisining axiriqi betliride Abdurehim Eysaning 1958-yili 1-ayning otturilirida öltürülishi hergizmu "özini öltürilwalghan" liq emes, belki bir meydan aldin pilanlan'ghan "siyasiy süyiqest" dep höküm chiqirilidu. Uningda bu süyiqest Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomning birinchi sékritari Wang Énmaw teripidin pilanlan'ghan, uni ijra qilish ishi Uyghur Aptonom Rayonluq Jam'et Xewpsizliki Nazaritining naziri Enwer Jakulin'gha tapshurulghan. Aptonom Rayonning re'isi Seypidin Ezizi bu ishtin az-tola xewiri bolghan bolsimu, lékin qanductur bir sirlig seweb bilen bu süyiqestning élip bérilishigha süküt qilghan. Wang Énmawning perde arqisida orunlashturushi boyiche Abdurehim Eysaning dosti, Shinjang Inistitutining mu'awin mudiri Isma'il Héwzullayop Ürümchidiki "yerlik milletchilikke qarshi küresh" yighinida Abdurehim Eysaning "jinayetliri" ni pash qilidighan we uningha qarshi tenqidni yoqiri keypiyatqa kötüridighan bolghan. Uningdin bashqa Zahir Sewdanop qatarliq kishilermu Wang Énmaw tapshurghan wezipe boyiche Abdurehim Eysani "esheddiy yerlik milletchilik" boyiche eyibleydighan bolghan. Bu jeryanda Ili Qazaq Aptonom Oblastliq Ottura Xelq Sot Mehkimisining mu'awin bashliqi Héwulla Sot (Hebibulla Mutellip) Abdurehim Eysani "mesile tapshurush" qa qistap közige kiriwalghan. Emdi Abdurehim Eysaning bajisi Refiq Baychurin'gha kelsek, uning bu délodiki orni intayin sirlig bolup, yéterlik delil-höjjetler bolmighan shara'itta uning mezkur délo bilen bolghan baghlinishini jezimleshtürüş qiyin bolmaqta. Eng axirida Abdurehim Eysagha közetichilikke sélin'ghan saqchi xadimi Exmet Eysaroplargha kelsek, mezkur eslimide uning Abdurehim Eysani jismani yehettin yoq qilish wezipisini üstige alghan biri bolushi mumkinliki ilgiri sürülgen (URL-1).

Yoqiriqi bayanlar Merup Eysa qatarliq Abdurehim Eysaning bir tughqan qérindashlirining eyni waqitta körgen-bilgenliri we mezkur délo heqqide uzun yilliq izdinish jeryanida toplighan yip uchlirigha asasen otturigha tashlighan so'alliri we gumanliridur. Derweqe, Abdurehim Eysaning sirlig ölümi qaldurup ketken guman we so'allar höjjetlik delil-ispatlar bilen yenimu ilgirilgen halda delillinishi kérek. Elwette, yoqirida otturigha qoyulghan so'allar we gumanlarning eng axiriqi jawabi qachanki Xitay kompartiyesi Uyghur Aptonom Rayonluq Komitéti, Jama'et Xewpsizliki Nazariti, Dölet Xewpsizliki Nazariti qatarliq orunlarning 1950-yillarning axiriliridiki "yerlik milletchilikke qarshi heriket" jeryanida chiqarghan "mutleq mexpiy" arxip matériyalliri bilen höjjet-dokuméntliri ashkara bolghan küni andin aydinglishidu.

17. Abdurehim Eysa bilen Seypidin Ezizi Otturidiki İxtilap

1957-yilining axiridin 1959-yilining bashlirighiche dawamlashqan, minglighan, on minglighan Uyghur, Qazaq we bashqa yerlik millet serxillirining béshigha chiqqan "yerlik milletchilikke qarshi heriket" we uning ich yüzi heqqide Uyghur kadrlar ichide eng köp bilidighan kishi, shek-shübhisizki, Seypidin Ezizidur.

Halbuki, Seypidin Ezizi ashu qétimliq heriketning eng chong qurbani bolghan Abdurehim Eysa heqqide néme üçün hayatining axirighiche éghiz achmidi? "Yerlik milletchilikke qarshi heriket" jeryanida özining bir yurtluqi Muhemmet'immin Iminopni qoghdighan Seypidin Ezizi néme üçün Abdurehim Eysani qoghdimidi? Seypidin Ezizi "Ömür Dastani" namliq eslimisining 2-tomida 1945-yili Ürümchide qurulghan "Bahar" teshkilati we uning ezaliri heqqide tepsiliy bayan béridu-yu, néme üçün bu teshkilatning re'isi bolghan

Abdurehim Eysaning ismini bir qétimmu tilgha almaydu? Abdurehim Eysa bilen Seypidin Ezizi otturisida qandaqtur bir shexsiy xusumet yaki ixtilap mewjutmidi?

Abdurehim Eysaning sirliq ölümü we uning axiri chiqmighan délosi yoqiriqidek bir qatar so'allarni bizning aldimizgha tashlimaқта.

Shuni keskin éytishqa boliduki, 1957-1959-yilirida Uyghur diyarida élip bérilghan "yerlik milletchilikke qarshi heriket" ning siyasiy meqsiti, ich yüzi we élip bérilish pilan-taktikiliri heqqide eng köp uchurgha ige eng yoqiri derijilik Uyghur kadir – Seypidin Ezizi idi! Gerche bu heriketning Béyjingdiki bash pilanlighuchiliri Maw bile Ju'Énley, Uyghur Aptonom Rayonidiki konkirét heriketni pilanlighuchisi Wang Énmaw bolsimu, emma Seypidin Ezizi Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomning mu'awin sékritari, Uyghur Aptonom Rayonining re'isi bolush salahiyiti bilen mezkur siyasiy heriketning ich yüzi heqqide bashqa herqandaq bir Uyghur kadirgha qarighanda köprek melumati bar idi. Heriket bashlinishtin ilgiri Uyghur kadrlardin kimlarning tartip chiqirilidighanliqi, kimlarning zerbe bérish nishani bolidighanliqi we kimlarning bu herikette qandaq rol alighanliqidin az-tola xewiri bar idi. Uning üstige, heriket bashlinip birinchi bolup zerbe nishani qilin'ghan Ziya Semedi, Ibrahim Turdi we Abdurehim Eysa qatarliq kishiler bilen Seypidin Ezizi otturisida 1940-yillarning axiriliridin tartipla melum ixtilaplar mewjut idi. Kéyinki mezgillerde ularning shexsiy munasiwetliridimu bir qisim yirikchiliklarning mewjut ikenlikini zamandashlirining eslimilirimu testiqlaydu.

Abdurehim Eysaning zamandashliri birdek uning Exmetjan Qasimi bilen intayin qoyuq shexsiy munasiwiti we yéqin dostluq munasiwitining barliqini tekitleydu. Bolupmu 1946-yili 6-ayda "On Bir Bitim" imzalinip, Ölkilik Birleshme Hökümet qurulghanda Exmetjan Qasimining shexsen özi otturigha chüshüp, Abdurehim Eysa bashliq "Bahar" teshkilatining Gomindang türmisidiki ezalirini qoyup bérishni jiddiy telep qilishi, Abdurehim Eysa türmidin chiqqandin kéyin uni Shinjang Institutining mu'awin mudirliqigha teyinlishi shundaqla jenubiy Wilayetlarning saylam ishlirigha nazarechilik qilish üçün uni Ili terepning wekili süpitide Aqsugha ewetishi qatarliq ehwallardin ularning otturisidiki öz ara ishench we yéqin munasiwetni körüwélishe bolidu. 1947-yili yazda Ölkilik Birleshme Hökümet parchilini Ili terep wekilliri Ghuljigha qaytqinida Exmetjan Qasimi Abdurehim Eysani tunji türkümde Ghuljagha yolgha salidu. Abdurehim Eysa Ghuljagha barghandin kéyin Exmetjan Qasimining körsitishi bilen Ili Waliy Mehkimisining bash katipliqlik wezipisini öteydu. 1948-yili 1-awghust küni Exmetjan Qasimining teshebbusi bilen Ghuljada "Shinjangda Tinchliq we Démokratiyani Himaye Qilish Ittipaqi" qurulghanda Abdurehim Eysa "Ittipaq" Merkiziy Komitéti Memuriy Bölümünün bashliqi bolidu shundaqla Exmetjan Qasimining ishlirigha yéqindin maslashidu.

Merup Eysa eslimiside akisi Abdurehim Eysaning Ghuljagha barghandin kéyin Exmetjan Qasimining shexsiy turalghusigha qoshna kélidighan qoruda olturghanliqini, ikkisining xizmettila emes, belki shexsiy munasiwetimu intayin yéqinliqini tilgha alidu.

Shu wejiddin 1949-yili küzde Exmetjan Qasimi bashliq rehberler Ghuljadin mexpiy ayrilip, bir mezgildin kéyin ularning sirliq "ayropilan weqesi" de qaza qilghanliqi uqturulghanda Abdurehim Eysa qattiq azablinidu. Bu zor yoqitishni u zadila qobul qilalmaydu, wetenning teqdiridin ümitsizlinidu. Merup Eysa akisi Abdurehim Eysaning shuningdin kéyin bir mezigil kemsöz bolup chüshkünliship ketkenlikini, Ghuljadiki wezipilirini tashlap Bulaq Dadamtudiki shexsiy qoru-jayigha köchüp chiqip emgek bilen shoghullan'ghanliqini yazidu (URL-1).

Seypidin Ezizi 1949-yili 11-ayning otturiliri Béyjingdiki Siyasiy Kéngesh yighinidin qaytip kélip, uzun ötmeyla Wang Jén bilen birlikte Ghuljagha baridu we Exmetjan Qasimi bashliq rehberlarning ölüm xewirini uqturidu. Bu künlerde u Ghuljada bir qisim kadrlarning mexpiy bash qoshup, ölkige kimni re'is qilish mesilisini muzakire qilghanliqini, ularning

birdek “Seypidin re’islik ornigha chiqsa bolmaydu” dep qaraydighan kishiler ikenlikini tilgha alidu.

Seypidin Ezizi “Ömür Dastani” namliq eslimisining téxi neshir qilinmighan 3-tomida mundaq dep yazidu: “Biz Ghuljada yoldash Déng Lichün, Adalet Ishaqowa, Seypullayop, Léskinler bilen Ilining ehwalini muzakirileshtuq... Bu künlerde ilgiri Abdukérim bilen qarimu-qarshi bolup kelgen birnechche pitne-ighwagerler yoshurun yighiliship, ‘Shinjanggha kimni re’is qilish kérek?’ dégen mesilini muzakire qiptu. Ular ‘méni re’is bolup qalmighiydi’ dep endishe qilidiken. Ularning esli idiyesidin élip éytqanda, bumu bir heyran qalarliq ish emes idi, chünki ular qarshiliqini qilmay qalmaytti. Bu künlerde ularning yene bölgünchilik herikiti, mexpiy ighwagerlik herikiti qilip yürgenliki hergizmu kechürgili bolmaydighan bir ish idi. Ular mexpiy olturishida re’islikke birersini körsitip birlikke kélelmeptu.”¹⁷

Qiziqarliqi shuki, Seypidin Ezizidin re’islikni talashquchilar zadi kimler? Néme üçün Ghuljadiki Abdukérim Abbasofqa qarshi kishiler yoshurun yighilip, ölke re’islikining namzatini muzakire qilishidu?

Nahayiti éniqki, bu yerde Seypidin Ezizining “Abdukérim Abbasofqa qarshi kishiler” déginini del “Seypidin Ezizige qarshi kishiler” ni körsitetti. Chünki bu waqitta Abdukérim Abbasofning Exmetjan Qasimi bilen bille sirliq “ayropilan weqesi” de ölgenlikini Ghuljadiki hemme kishiler bilip bolghanidi. Shundaqken, ölüp bolghan Abdukérim Abbasofning Xitay Kompartiyesining künlüki astida qurulghusi Shinjang Ölkisige re’is bolushi mumkin emes idi. Seypidin Ezizining bu ghelite bayani bizge 1949-yilining axirliri, yeni Exmetjan Qasimilarning ölüm xewiri Ghuljada anglitilghan künlerde Ili Hökümiti we Milliy Armiyening yoqiri qatlimida Seypidin Ezizige qarshi kishilarning melum salmaqni igileydighanliqini, ularning Seypidin Ezizini Exmetjan Qasimidin keyinki orunbasar dep tonumaydighanliqini ashkarilap béridu.

Seypidin Ezizi yene mundaq dep yazidu: “Bu ehwalni anglighandin keyin yoldash Déng Lichün bilen meslihetliship ularning qilmishini – mushundaq muhim bir mezgilde ighwagerchilik qilghan heriketlirini choqum muwapiq usul bilen tenqid qilish kérek – dégen pikirge kelduq. Etisi “Ittipaq” ning teshkiliy hey’et mejlisini chaqirduq. Teshkiliy hey’etning ezaliridin bashqa héliqi mexpiy mejliske qatnashqanlarnimu chaqirduq. Men mesilini otturigha qoydum. Yoldash Déng Lichün nahayiti qattiq tenqid bérip, ularning qilmishining nahayiti éghir xataliq ikenlikini körsetti. Axiri ularning beziliri özini tekshürüp xataliqini üstige aldi, beziliri jim turwaldi. Shuning bilen ularning bu xil xataliqlirigha bundin keyin qet’iy yol qoyulmaydighanliqini éyttuq.”¹⁸

Yoqiriqi bayanlardin melum boldiki, Ghuljada Seypidin Ezizige qarshi mexpiy yighin échip, re’islik mesilisini muzakire qilghuchilar shu waqitta Ilidiki eng aliy hoquqluq organ “Ittipaq” ning teshkiliy hey’et ezaliri bolmighan kishiler idi. Undaqa, ular zadi kimler? Ilining yoqiri qatlimidiki “Qeshqerliq” lerge qarshi “Taranchilar guruhi” diki kishilermu? Téximu éniq qilip éytqanda, Seypidin Ezizining re’is bolushini qollimaydighan Abdulla Zakirof, Ziya Semedi, Rehimjan Sabirhaji, Abdurehim Eysa qatarliq “Taranchilar guruhi” gha mensup shexslermu?

Halbuki, Seypidin Ezizi eslimiside ularning kimlikini esla tilgha almaydu. U yene mundaq dep yazidu: “etisi Ghuljadiki Rus kulubida kadrlarning mejlisini achtuq... Men: ‘epsuski, mushundaq muhim bir weziyette pütün Ilidiki, bolupmu Ghuljadiki xelq ikki kündin béri öz rehberlirining wapatigha qayghurup bir közi yash, bir közi qan bolup turghan waqitta

¹⁷ Seypidin Ezizi, “Ömür Dastani” (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 29-30-betler; B nusxa, 16-17-betler.

¹⁸ Seypidin Ezizi, “Ömür Dastani” (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 30-bet; B nusxa, 17-bet.

bezi ademler mexpiy mejlis échip Shinjangning re'islikini talishish herikiti qiliwatidu. Bu peqet yol qoyghili bolmaydighan ish. Men bögün ularning isimlerini éytmay. Ölkige kim re'is bolidu, kim qomandan bolidu, kim Partiyé sékritari bolidu? Bu mesilini Partiyé Merkiziy Komitéti qarar qilidighan ish. Biz Merkiziy Komitétning qararigha qet'iy boy sunushimiz kérek. Bu toghrida bash-bashtaqliq qilishqa, hergizmu pitne-ighwa qilishqa yol qoyulmaydu,' dédim."¹⁹

1940-yillardiki Ili Inqilabi we buning netijiside qurulghan Sherqiy Türkistan Jumhuriyiti mezgilide Ghujadiki Waqitliq Hökümet gewdisige millet terkibi xilmu-xil, ijtimai'y qatlimi murekkep we arqa körünishi bir-birige oxshimaydighan kishiler toplan'ghan idi. Hökümet we Milliy Armiye terkiqidiki Uyghur serxillirimu türlük guruh we qatlamlargha bölün'gen bolup, ularning arisida gewdilikrek ipadilen'gini Ilining yerlikliridin teshkil tapqan "Taranchilar" guruhi bilen Qeshqerni esas qilghan jenubiy wilayetlerdin kélip Ilida xizmet qiliwatqan "Qeshqerliqler" guruhi idi. Bu ikki guruh otturisdiki ziddiyet we ixtilaplar eng burun Sowétler Ittipaqining Ottura Asiya Jumhuriyetliride 1920-yillarning bashlirida bixlan'ghan idi. Yeni Abdulla Rozibaqiyéf bashchiliqidiki Ili-Yettesu Uyghurlirini esas qilghan "Taranchilar" guruhi bilen Qadir Haji bashchiliqidiki Qeshqer-Perghane Uyghurlirini esas qilghan "Qeshqerliqler" guruhi otturisdiki ixtilaplar taki 1920-yillarning axirilirighiche dawamlashqan idi (Rozibaqiyéf, 1997: 87-94; Brophy, 2016: 16-18).

1930-yillardin kéyin Sowét Ittipaqining kolléktiplashturush siyasiti netijiside acharchiliq yüz bérip, zor sandiki Uyghurlar chégradin qéchip ötüp Ili Diyarigha yerlishidu. Ular eyni waqitta Sowét Ittipaqining Ottura Asiyada Sotsiyaslistik Yéngi Milletlerni yaritish siyasiy dolqunida peyda bolghan "Taranchilar" guruhi bilen "Qeshqerliqler" guruhi otturisdiki ziddiyetlerni özliri bilen bille Ili Diyarigha élip kiridu. Uning üstige 1934-yili yazda Shéng Shisey Ürünchide tunji nöwetlik awam xelq qurultiyi chaqirip, Sowét Ittipaqining modéli boyiche "Shinjangdiki 14 millet" ni békitip chiqidu hemde Taranchilarni Uyghurlardin ayrip, ulargha musteqil bir milletlik salahiyet béridu (Shehidi, 1986: 528-529).

1940-yillarda, bolupmu Sherqiy Türkistan Jumhuriyiti qurulghandin kéyin Ilining hakimiyet qatlimidiki Uyghur serxilliri arisida körülüp turidighan "Taranchi" we "Qeshqerliq" ziddiyetlirige cheklime qoyulghan bolsimu, emma ikki guruh otturisdiki ixtilaplar tamamen yoqap ketmigen idi. Bolupmu Exmetjan Qasimining tuyuqsiz wapatidin kéyin ikki guruh otturisdiki ziddiyet birdinla ochuqchiliqqa chiqip, kimning rehber bolush mesilisi talash-tartish qilinidu. Bolupmu Abdulla Zakirop, Ziya Semedi, Abdurehim Eysa wekillikidiki "Taranchilar" guruhidikiler Seypidin Ezizining birdinla Exmetjan Qasimining rehberlik ornigha chiqishigha qarshi idi. Ularning köpinchisi Seypidin Ezizini Exmetjan Qasimining orunbasari süpitide Xitay Kommunistlirining rehberlikide qurulghusi Shinjang Ölkilik Hökümetning re'isi bolushqa layaqetlik emes dep qaraytti. Gerche Seypidin Ezizi eslimiside 1949-yilining axirida Ghuljada özi qarshi chiqquchilarning isimlerini tilgha almighan bolsimu, emma shu dewrning köpligen shahitliri ularning kimlikini biletti. Abdulla Zakirop bilen Seypidin Ezizi otturisida kéyinki waqitlarda uzun mezgilgiche dawamlashqan ziddiyet-ixtilaplar, Ziya Semedining ömrining axirida yazghan "Exmet Ependi" (Semedi, 1944) namliq tarixiy romanida Seypidin Ezizining obrazini chökürüp yézishi qatarliq ehwallarmu bu nuqtini éniq körsitip béridu.

Exmetjan Qasimigha shu qeder ixlas qilidighan we uning bilen qoyuq dostane munasiwetni saqlap kelgen Abdurehim Eysa 1949-yilining axirida Seypidin Ezizining birdinla Exmetjan Qasimining ornida ish béshigha kélishini zadila qobul qilalmaydu. Uning shu waqitta köz aldidiki bu özgirishlerdin ümitsizlinip, özining "Ittipaq" Merkiziy Komitétidiki muhim wezipilirini tashlap Ghuljining Bulaq Dadamtudiki shexsiy qoru-

¹⁹ Seypidin Ezizi, "Ömür Dastani" (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 30-31-betler; B nusxa, 17-18-betler.

jayigha chiqip yétiwélishimu shu sewebtin idi. Bolupmu Seypidin Ezizining Ili xelqi we Milliy Armiyening héchqandaq xewiri bolmighan bir ehwalda Béyjinggha ömek bashlap béríp, wetenning teqdirini Xitay Kommunistlirining ixtiyarigha ötküzüp bérishi Ilidiki bashqa köpligen serxillar bilen bir qatarda Abdurehim Eysaning qattiq ghezipini qozghighan idi.

Shuningdin kéyin Abdurehim Eysa bilen Seypidin Ezizi otturisdiki ixtilaplar üzlüksiz dawamlashidu. Bolupmu 1954-yili Ili Qazaq Aptonom Oblasti quruluşning aldida Ili Wilayitining waliysi bolup wezipe ötewatqan Abdurehim Eysa “nawada Ili, Chöchek we Altay qatarliq 3 wilayet birlishtürülüp, Qazaq Aptonom Oblasti qurulidighan bolsa, bu oblastta Uyghurlarning orni zadi qandaq bolidu? Uyghurlar nopusi asasliq orunda turidighan Ili Wilayiti bilen qurulghusi Ili Qazaq Aptonom Oblastining munasiwiti qandaq bolidu?” dégen mesililerni otturigha tashlaydu. Bu waqitta Seypidin Ezizi Uyghurlarning Shinjangda chong millet ikenliki, shuning üçün bashqa milletlerge keng qorsaqliq bilen yardem qilishi we yol qoyushi kérekliki heqqide wez éytidu. U yene Ili Wilayitini Qazaq Aptonom Oblastigha qoshup bérish, Ghulja Shehirini Qazaq Aptonom Oblastining merkizi qilish, Atushni Qirghiz Aptonom Oblastining merkizi qilip qoshup bérish tekliptini otturigha qoyidu. U eslimiside özining bu tekliptige Uyghur kadrlarning qarshi chiqqanliqini, bu qarshiliqning adettiki qarshiliq emes, belki jiddiy we qet’iy qarshiliq bolghanliqini tekitlep ötidu.²⁰

Bu yerde Seypidin Ezizining atalmish “keng qorsaqliqi” we uning milliy menpe’et mesiliside “bashqa milletlerge yol qoyush” tek “yaxshichaq boliwélish” taktikisigha qarshi chiqquchilar arisida, shek-shübhisizki, Abdurehim Eysamu bar idi. Chünki Ili Wilayitining waliysi bolup wezipe ötewatqan Abdurehim Eysaning Ilidiki Uyghurlarning siyasiy menpe’eti mesiliside Seypidin Ezizi tekitligendek “keng qorsaqliq” bolushi yaki öz millitining menpe’etidin waz kéchip, bashqa milletlerge “yol qoyushi” mumkin emes idi. Uning üstige Abdurehim Eysaning mijezi-xaraktéri we xizmet mes’uliyiti nuqtisidinmu uning Ilidiki Uyghurlarning menpe’etini qurbanliq qilishqa sükut qilip qarap turushi esla mumkin emes idi.

Emma Abdurehim Eysa bashchiliqidiki Uyghur serxillirining qanchilik qarshiliq körsitishidin qet’iy nezer, Seypidin Ezizining özining siyasiy salahiyitini destek qilip Uyghur kadrlargha qayta-qayta xizmet ishlisi netijiside “ishlar beribir shundaq bolidu”.²¹ Ili Qazaq Aptonom Oblasti qurulghanda, Ili Wilayiti mezkur Oblastqa qoshup bérilidu. Ahalisining mutleq köp qismini Uyghurlar teshkil qilidighan Ghulja Shehiri Ili Qazaq Aptonom Oblastining merkizi qilinidu. Seypidin Ezizining “séxiliqi” we “keng qorsaqliqi” shu derijige yétiduki, u hetta Qirghizlardin hñqanche muqim olturaq ahale bolmighan öz yurti Atushni Qizilsu Qirghiz Aptonom Oblastining merkizi qilip bölüp béridu.

Shuningdin kéyinki Shinjang Uyghur Aptonom Rayonining quruluşu, “Échilip-Sayrash” we “Istil Tüzitish” dolqunlirida Abdurehim Eysaning Seypidin Ezizi bilen bolghan ixtilaplari künsayin küchiyip baridu.

1957-yili 12-ayda Ürümchide “yerlik milletchilikke qarshi seperwerlik yighini” échilip, Ziya Semedi, Ibrahim Turdi, Abdurehim Eysa, Abdurehim Se’idi we Abliz Qaridin ibaret 5 neper Nazaret derijilik Uyghur kadirgha birinchi pay oq étilghanda we ular “esheddiy yerlik milletchilik” qalpiqi bilen aylarhe küresh qilin’ghanda Uyghur Aptonom Rayonining re’isi bolghan Seypidin Ezizi ularning héchqaysisigha ara turmaydu. Maw bilen shunche yéqin munasiwet ornatqan, ikki qétim uninggha hemrah bolup Moskwa ziyaritide bolghan Seypidin Ezizi özining bu 5 neper milletdishi we sepdishigha ige chiqmaydu. Hetta

²⁰ Seypidin Ezizi, “Ömür Dastani”, 3-tom, A nusxa, 167-bet; B nusxa, 85-bet.

²¹ Seypidin Ezizi, “Ömür Dastani”, 3-tom, A nusxa, 167-bet; B nusxa, 85-bet.

u ömrining axirida yazghan eslimisining 3-tomida “Ibrahim Turdi bilen Abdurehim Eysada yerlik milletchilik idiyesi éghir idi”²² deydu.

Ghuljadiki Sowét Ittipaqi konsuli Shalunufning 1958-yili 8-ayning 18-küni Moskwagha yollighan doklatida déylshiche, Ürümchide yerlik milletchilikke qarshi küresh ewjige kötürülgen 1958-yilining bashlirida Seypidin Ezizi yurtdishi Muhemmet’imin Iminifni qoghdighan, özining salahiyitidin paydillinip uni qanat astigha élishqa tirishqan, emma Ibrahim Turdi qatarliqlarning mesilisige kelgende ulargha ishenmeydighanliqini bildürgen shundaqla ularni “yerlik milletchilik idiyesi éghir” dep tenqid qilghan (URL-7).

1958-yili 1-ayning 17-küni kéchide Abdurehim Eysa Tengritagh Méhmanxanisidiki yatiqida öltürülgende Seypidin Ezizi bu süyiqestning ich yüzidin xewerdarmidi? Etisi seherde Wang Énmaw bilen birlikte neq meydanni körgen Seypidin Ezizi 10 qétimlik pichaq zerbiside hayatidin ayrilghan Abdurehim Eysaning “özini öltürilwalghan” liqigha ishen’genmu? Shu küni kéngeytilgen yighin yérim kün toxtitilghanda Seypidin Ezizi Wang Énmaw bilen ayrim bash qoshup Abdurehim Eysaning délosi toghriliq zadi némilerni déyishti?

Seypidin Ezizi “eslime” sining yoruq körmigen 3-tomida bu heqte héchnéme démeydu. U peqetla Abdurehim Eysa heqqide bir jümle yazidu: “Abdurehim Eysa chidimay özini öltürilwaldi.”²³

Undaқта, Abdurehim Eysa zadi némige chidimidi? U özini öltürilwalghudek shunchilik jasaretsiz bir insanmidi? Bu so’allargha Seypidin Ezizining eslimiside héchqandaq jawab bérilmeydu.

Seypidin Ezizining 1980-yilliri Bényjingda mirzaqamaqta yatqan yilliri yazghan, 1990-yili milletler neshriyati teripidin neshir qilin’ghan “Ömür Dastani” namliq eslimisining aldinqi ikki tomida meyli 1930-yillardiki weqelerni bayan qilghanda bolsun yaki 1940-yillardiki Ili Inqilabi toghriliq yazghan qisimlirida bolsun, Abdurehim Eysaning ismini bir qétimmi tilgha almaydu. Qiziqarliq shuki, Seypidin Ezizi “Ömür Dastani” namliq eslimisining 2-tomida 1945-yili féwralda Ürümchide qurulghan “Bahar” teshkilati we uning pa’aliyetliri heqqide tepsiliy melumat béridu. Bu teshkilatning kéyinche pash bolup qélip tutqun qilin’ghan ezaliri toghriliqmu uchur béridu. Emma bu teshkilatning re’isi bolghan Abdurehim Eysaning ismini bir qétimmi tilgha almaydu. Bu détellarning hemmisi bizde Seypidin Ezizining Abdurehim Eysa mesiliside zadila éghiz échishni xalimaydighan yaki buningdin özini qachuridighan bir teripi barmu-qandaq, dégen gumanni peyda qilidu.

18. Abdurehim Eysaning Délosi we Jaghda Babalikofning Sükünati

Abdurehim Eysaning 1958-yili 17-yanwarda, yeni Ürümchi waqti kéche sa’et 1-ayning 17-künige almashqan kéchisi sirliq bir rewishte öltürülishi, etisi chüshtin kéyin Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomning sékritari Wang Énmaw teripidin “özini öltürilwalghan” dep élan qilinishi hazirghiche yéshilmigen sir péti turmaqta.

Öz waqtida “yerlik milletchilikke qarshi heriket” ning boran-chapqunlirigha shahit bolghan köpligen kishiler Abdurehim Eysaning délosida birqanche kishining, bolupmu Seypidin Ezizi bilen Jaghda Babalikofning ömür boyi süküt qilip kelgenlikini tilgha élishidu.

Shunisi éniqki, Abdurehim Eysaning ölümidin ilgiri uning keypiyatini, köz aldidida yüz bériwatqan ishlargha bolghan inkasini we shexsiy oy-xiyallirini eng köp bilidighan kishi uning yataqdishi Jaghda Babalikof bolghan idi. Chünki 1957-yili 12-ayning 16-küni Ürümchide “Aptonom Rayon boyiche yerlik milletchilikke qarshi küresh élip bérish

²² Seypidin Ezizi, “Ömür Dastani”, 3-tom, A nusxa, 218-bet; B nusxa, 110-bet.

²³ Seypidin Ezizi, “Ömür Dastani” 3-tom, A nusxa, 218-bet; B nusxa, 110-bet.

seperwerlik yighini” bashlan’ghan künden taki yil örülüp 1958-yili 1-ayning 17-küni Abdurehim Eysa öltürülgen kün’giche bolghan bir ay jeryanida Jaghda Babalikof Abdurehim Eysa bilen Ürümchidiki Tiyanshan (Tengritagh) Méhmanxanisining 2-qewet 214-nomurluq yatiqida yataqdash bolup bille yatqan idi. Bu jeryanda Abdurehim Eysaning hés-tuyghulirini, keypiyatidiki özgirishlerni, yighinda mesile tapshurushqa qistilip küreshke tartilghandin kéyinki inkasirini shundaqla küchlük siyasiy bésim ichidiki azabirini eng chongqur derijide chüshen’gen kishi Jaghda Babalikof idi. Shunga Jaghda Babalikof shu künlerde yataqdishi we uzun yilliq xizmetdishi Abdurehim Eysada siyasiy bésim tüpeylidin özini öltürüwélis xiyalining bolghan yaki bolmighanliqini azraq bolsimu hés qilishi kérek idi. Uning üstige shu küni mijezi buzulup yataqta yalghuz qalghan Abdurehim Eysa bilen eng axiriqi qétim xoshlashqan kishimu Jaghda Babalikof idi. Shu kéchisi Abdurehim Eysa öltürülüp, etisi kariwattiki qan’gha boyalghan jesetni körgüchiler ichide Refiq Baychurin, Héwulla Sot (Hebibulla Mutellip), Barat Isma’il qatarliq 3 kishidin bashqa yene Wang Énmaw, Seypidin Ezizi, Muhemmet’imin Iminop, Jaghda Babalikof we Qaldibay qatarliq kishilermu bar idi (URL-1). Halbuki, Abdurehim Eysaning ölümidin kéyin Jaghda Babalikof héchnéme démeydu we bu témidin özini qachuridu.

Jaghda Babalikof 1955-yili Patixan Sugirbayéfning ornigha Ili Qazaq Aptonom Oblastining ikkinchi nöwetlik oblast bashliqi bolidu. Bu waqitta Abdurehim Eysa Ili Wilayitining waliysi, Ili Qazaq Aptonom Oblastinining mu’awin bashliqi idi. Shuningdin kéyinki 3 yil jeryanida Abdurehim Eysa Jaghda Babalikof bilen Ili Oblastining hökümet xizmitini birlikte mangduridu. Bir qisim menbeler 1950-yillarning bashliridiki Aptonomiye mesiliside “Qazaq milletchisi” bolup tonulghan Jaghda Babalikofning Ili Qazaq Aptonom Oblastigha bashliq bolghandin kéyin mu’awin oblast bashliqi Abdurehim Eysa bilen köp qétimlar toqunushqanliqini, bolupmu Ilidiki Qazaqlar bilen Uyghurlarning hoquq-menpe’et mesiliside bir-birige yol bermigenlikini ashkara qilmaqta.

Seypidin Ezizi eslimisining 3-tomida gerche Abdurehim Eysa heqqide gep qilishtin özini qachurghan bolsimu, emma Jaghda Babalikofning 1950-yillarning bashlirida Qazaq milletchiligi bilen tonulghan bir kishi ikenlikini ilgiri süridu. U mundaq dep yazidu: “emdi Aptonom Oblastlarni qurush mesiliside Shimaliy Shinjangda bir Qazaq Oblasti qurush dégen mesile xéli jiddiy muzakire qilindi. Buning biri, Altay, Tarbaghatay Wilayetirini birleshtürüp bir Qazaq Oblasti qurush; Yene biri, Altay Wilayiti bilen Tarbaghatay Wilayetirini ayrim-ayrim ikki Qazaq Oblasti qilish. Bu oxshimighan pikirler jiddiy talash-tartish qiliniwatqan künlerde bir qisim kishiler bashqiche pikirlerni otturigha qoydi. Buning ichidiki alahide bir pikir - ‘3 Tütünni birleshtürüp, bir Ittipaqdash Réspublika qurush yaki Aptonom Réspublika qurush’. Bu ‘3 Tütün’ dégini, biri, Sowét Ittipaqidiki Qazaqlarni, yene biri Shinjangdiki Qazaqlarni, üçinchisi Monggholiyediki Qazaqlarni démekchi. Yéni bu üç memlikettiki Qazaqlarni birleshtürüp bir Birleshme Ittipaqdash Réspublika qurush, buning menisi Sowét Ittipaqining qarimiqidiki bir Réspublikagha oxshaydu. Buning sirtida zadi bu ‘3 Tütün’ ni birleshtürüp bir dölet qurush dégen menamu yoq emes. Bu pikirni shu waqitta Ili Wilayitining waliysi Jaghda Babalikof dégen adem teshebbus qilip, 21 kishilik mejlis échip, qayta-qayta muzakire qilishqan iken. Bu mesile Shinjang Shöbe Byurosigha kélip muzakire qilin’ghanda qet’iy ret qilindi. Shuning bilen 21 kishilik layihemu otturigha chiqalmay qaldi.”²⁴

Démek, 1951-yili martta Ghuljada “51 chiler” mejlisi échilip, Uyghur serxilliri musteqil Uyghuristan Jumhuriyiti qurush yaki bolmisa Xitay Kompartiyesining rehberlikidiki Xitay Xelq Jumhuriyitining terkiyide Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti qurush pikiririni otturigha qoyuwatqan mezgillerde Jaghda Babalikof bashchiliqidiki Qazaq serxillirimu “21 chiler” mejlisi échip, ‘3 Tütün’ – yeni Sowét Ittipaqi, Xitay we Monggholiyediki Qazaqlarni

²⁴ Seypidin Ezizi, “Ömür Dastani” (élan qilinmighan tarixiy eslime-3), A nusxa, 167-bet; B nusxa 85-bet.

birleshtürüp Qazaq Jumhuriyiti yaki Qazaq Birleshme Jumhuriyitini qurushning koyigha chüshken.

Ili Qazaq Aptonom Oblastining bashliqi bolghan Jaghda Babalikof öz dewride Qazaqlarning Uyghurlar bilen oxshash derijide Aptonomiyelik hoquqqa ige bolushini, hetta Uyghuristan Ittipaqdash Jumhuriyiti qurush toghra kelse Qazaqlar üçünmu ayrim bir Ittipaqdash Jumhuriyetning qurulushi lazimliyini keskin türde tartishma qilghan idi. Bolupmu Jaghda Babalikof shimaldiki 3 Wilayette, yeni Ili Oblasti teweside Uyghurlarning Aptonomiyelik hoquqtin Qazaqlar bilen birlikte behriman bolushigha qarshi idi. Shunga Jaghda Babalikofning Ili Oblastining mu'awin bashliqi bolghan Abdurehim Eysa bilen bu mesilide zadila kélishtürgili bolmaydighan ixtilapliri otturigha chiqqan idi. Shu sewebtin 1957-yilining axirigha kelgende "yerlik milletchilikke qarshi heriket" bashlan'ghanda Abdurehim Eysa "Qazaqlarni chetke qaqqan", 'Shinjangda bashqa milletlarning téritoriyelik aptonomiyesini ishqqa ashurushigha qarshi chiqqan" dégen "jinayet" ler bilen eyiblen'gen. Hetta Abdurehim Eysa "Qazaqlarni chetke qéqish üçün 'Uyghuristan' qurghandin kéyin Qazaqlarni Sowét Ittipaqigha yötkiwétip, u yerdiki Uyghurlarni qayturup kélish xam xiyalida bolghan," dep tenqid qilin'ghan (URL-8).

1958-yili Yanwarning otturiliri Abdurehim Eysa sirliq rewishte öltürülgendin kéyin Uyghur Aptonom Rayonluq Partkomning Ürümchide dawamlisawatqan "yerlik milletchilikke qarshi küresh" yighini yene birqanche ay dawamlisidu. Uyghur we Qazaq kadirar arisidin "esheddiy yerlik milletchi" qalpiqi kiydürülgen kishiler arqa-arqidin tartip chiqirilidu. Jaghda Babalikofmu bu shamalning zerbisidin aman qalmaydu. 1958-yili 5-ayda u "esheddiy yerlik milletchilik" bilen eyiblinip, Ili Qazaq Aptonom Oblastining bashliqliq wezipisidin qaldurilidu. Shu yili 6-ayda Ili Qazaq Aptonom Oblastliq Partkom "yerlik milletchilikke qarshi heriket" boyiche Ghuljada kéngeytilgen yighi achidu. Yighinda Oblastliq Partkomning sékritari Jang Shigong Oblast bashliqi Jaghda Babalikofqa qarshi ot échip, uni "Ildiki esheddiy yerlik milletchiler bilokining yolbashchisi" dep eyibleydu. Jang Shigongning tekitlishiche, bu bilok Jaghda Babalikof (Ili Qazaq Aptonom Oblastining sabiq bashliqi), Shaymardan (Ili Oblastliq Sotning sabiq bashliqi), Nuqushéf (Ili Oblastliq Jama'et Xewpsizliki Bashqarmisining bashliqi), Aqmatghali Bötenbayéf (Ili Oblastliq Partkom Teshwiqat Bölümining mu'awin bashliqi), Qaldibay (Ili Oblastliq Teptish Mehkimisining bashliqi) we Alimjan (Ili Oblastliq Xelq Hökümiti Ishxanisining mu'awin bash katipi) qatarliq kishilerdin teshkillen'gen iken (URL-7).

Ghuljadiki Sowét konsuli Shalunufning Abdulla Zakirofning mexpiy doklatigha asasen 1958-yili 18-awghustta Moskwagha yollighan doklatida 1951-yili Ghuljada milletchilarning Uyghuristan Réspublikisi qurush mesilisini muzakire qilghanliqi tilgha élinidu. Bu yighinda Qazaq milletchisi Jaghda Babalikof otturigha sekrep chiqip, egerde Uyghuristan Réspublikisi qurulidighan bolsa uning terkiybide choqum Ili Qazaq Aptonom Ölkisining qurulushi kéreklikini shert qilip qoyghan iken. Jaghda Babalikof bu yighinda téximu ilgirilgen halda, eger undaq bolmisa, Ili, Tarbaghatay we Altay üç Wilayetning Sowét Ittipaqining Qazaqistan Ittipaqdash Jumhuriyitige qoshup bérilishi kéreklikini telep qilghanliqi melum (URL-7).

Ghuljadiki Sowét konsulining doklatida yene Babalikofning "Aptonomiye pütünley shekildin bashqa nerse emes" dégenliki, Ili Qazaq Aptonom Oblastining Shinjang Uyghur Aptonom Rayonigha emes, belki Merkezge biwasite qarashliq orun bolushini, uning terkiyige shimaldiki 3 Wilayettin bashqa yene Ürümchi we Qomul Wilayetliriningmu qoshup bérilishini telep qilghanliqi bayan qilinidu. Abdulla Zakirofning Ghuljadiki Sowét konsuli Shalunofqa ashkarilishiche, Jaghda Babalikof mundaq dégen iken: "Bizning Xitaylarga héch éhtiyajimiz yoq, biz özimizning ishlirini özimiz bir terep qilalaymiz. Ili Oblastida her 6 neper Xitay puqrasigha bir Xitay kadir toghra kelse, her 100 Qazaqqa aran 1 neper Qazaq kadir toghra kélidu. Hazir Ürümchi Xitaylar bilen, Ghulja Uyghurlar bilen

toldi. Biz Qazaqlar Ili Oblastining merkizi bolghan Ghuljani Uyghurlarning qolidin tartip alalmay, sheherni Uyghurlardin taziliyalmay turup, yene Xitaylardin endishe qilishimizgha mumkinchilik barmu?” (URL-7).

Shundaq qilip, Abdurehim Eysaning béshigha kelgen kün yérím yil ötmeyla Jaghda Babalikofning béshighimu kélidu.

Ili Qazaq Aptonom Oblastliq Hökümette biri birinchi qol, yene biri mu’awin bolup ishligen bu ikki emeldar – Jaghda Babalikof bilen Abdurehim Eysa – 1950-yillarda Ildiki Qazaq we Uyghurlarning menpe’etliri üçün bir-birige yol qoymighan halda muressesiz toqunushqan bolsimu, emma eng axiri her ikkisi Xitay Kommunistlirining qurbanlirigha aylinidu. Abdurehim Eysa “esheddiy yerlik milletchilik” qalpiqi bilen 1958-yili 1-ayda Ürümchidiki Tengritagh Méhmanxanisida sirlig rewishte öltürülgende uning bilen bir yataqta aylarce bille yatqan Jaghda Babalikof süküt qilidu. Aridin birqanche ay ötüp Jaghda Babalikofmu “esheddiy yerlik milletchilik” bilen eyiblinip barliq hoquqliridin élip tashlan’ghinida we siyasiy réjimgha élin’ghinida Uyghur kadirilar turmaq hetta uning Qazaq sepdashlirimu uning üçün yaqa yirtalmaydu.

Abdurehim Eysaning délosidiki sirlarni qorsiqigha qachilap, Xitay Kommunistliridin toluq ümidini üzgen Jaghda Babalikof 1960-yillarning bashlirida Sowét Ittipaqigha qéchip chiqidu. Shu yillarda akisi Abdurehim Eysaning ölüm sirini éniqlash iradisige kelgen Merup Eysa Tashkenttin Almutagha kélip Jaghda Babalikof bilen körüşhüşni telep qilidu. Shu yillarda Almutada yashawatqan Milliy Armiyening sabiq komandirliridin biri, 1955-yili général mayorluq unwanigha érishken Merghup Is’haqof Merup Eysagha akisining ölüm sirini Jaghda Babalikofning bashqa herqandaq kishige qarighanda köprek bilishi mumkinlikini éytidu. Emma néme üçündür Xitaydin qutulup Sowét Ittipaqining himayiside Almutada yashawatqan Jaghda Babalikof Merup Eysa bilen körüşhüşni ret qilidu. Kéyinki waqitlarga qeder Merup Eysa birqanche qétimlar urunup körgen bolsimu, emma Jaghda Babalikof izchil türde körüşhüştin qachidu (URL-1).

19. Abdurehim Eysaning Délosi – Axirlashmighan Hékiye

Abdurehim Eysaning hayati we uning sirlig ölümü heqqidiki izdinshlirimiz arxip matériyalliri we menbelerning cheklik bolushi seweblik waqtinche bu yerde axirlashti. Emma Abdurehim Eysaning hékayisi téxi axirlashmidi. 20-esir Uyghur tarixidiki eng chong siyasiy paji’elerning biri bolghan Abdurehim Eysaning délosigha qoyulghan so’allar hélihem axiriqi jawabni kütmekte.

Abdurehim Eysa alemdin ötüp top-toghra 60 yil bolghanda Seypidin Ezizining “yerlik milletchilikke qarshi heriket” toghrisidiki bir qisim iqrari we pushaymanliri uning téxi oqurmenlerge ulashmighan “Eslime” sining 3-tomida üçektin chiqti.

Halbuki, Seypidin Ezizi 1950-yillarning axirlirida Abdurehim Eysaning délosi we uning ich yüzini Uyghur kadirilar ichide eng köp bilidighan bir kishi bolushigha qarimay, “Eslime” sining 3-tomida bu heqte héchqanche uchur bermeydu. U néme üçündür ömrining axirida yazghan eng axiriqi eslime kitabida Abdurehim Eysaning ölümü heqqidiki sirlarni ashkara qilishni xalimaydu.

Diqqetke sazawer yéri shuki, Seypidin Ezizi eslimisining bu qismida özining ökünüşlirini, amalsizliqlirini we pushaymanlirini yoshurmaydu. U mezkur eslimisining 7-qisim 1-babi bolghan “yerlik milletchilikke qarshi küresh” namliq qismining eng axiriqi qurlirida özining bu heriket jeryanidiki mes’uliyiti we amalsizliqliri heqqide mundaq dep yazidu: “Men shuni éytishim kérekki, yerlik milletchilikke qarshi küresh bashlinish aldid, bashlan’ghanda, hemde pütün heriket jeryanida éghishlar boldi. Axiri yaman aqiwetler kélip chiqti. Bu ishlarni bir terep qilishda men tedbirlik amal-charilerni qilalmidim. Démisemmu bolmas, qolumdin kélisiche tiriship baqtim. Éghir ehwallar yüz bergende,

bezi tedbirlerini qollinip, bezi kadrlarğa xata chare körüş ehwalliri tosup qélindi yaki ulargha körülgen chariler yenggilitildi. Lékin shu waqit we shu shara'itta men heriketning kéngiyip kétishini tosush üçün yéterlik küch chiqiralmidim. Bu xataliqirimni iqrar qilishim kérek. Yene bir tereptin, Wang Énmaw bashchiliqidiki Aptonom Rayonluq Partkomdiki mes'ul ademler hemde ulargha egeshken bir qisim Xenzu we Milliy kadrlarning tosqunluq heriketliri méning buningdinmu köprek ish qilishimgha yol qoymidi. Hetta re'is Maw Zédong we Déng Shyawpingning yolyoruqliri bilen Ju Énleyning yolyoruqlirighimu ular éghizda he dep qoyup, emeliyette étibar qilmidi. Netijide köpligen milliy kadrlar azab chekti, qiynaldi. Ular 'Yerlik Milletchilikke Qarshi Küresh' tin bashlap taki 'Medeniyet Inqilabi' axirlashqiche bolghan uzun jeryanda 20 yildin artuq nahayiti éghir azab-oqibetlerni tartti. Beziliri hayatidin ayrildi. Men ashu 20 yil jeryanida azab-oqibetlerni chekken yoldashlarning aldida eyiblikmen. Ularning a'ile-tawabiatlirining aldida eyiblikmen. Men da'im shu ehwallarni esliginimde özümde bir türlük échinish, epsuslinish hés qilimen."²⁵

Seypidin Ezizining bu yerde "beziler hayatidin ayrildi...men ularning a'ile tawabi'atliri aldida eyiblikmen. Men da'im shu ehwallarni esliginimde özümde bir türlük échinish, epsuslinish hés qilimen," dégen sözlirining emeliyette Abdurehim Eysa we shu qatardiki hayati bilen bedel töligen kishilerge nisbeten éytilghanliqi éniq idi. Bu siyasiy herikette "öz xataliqirini iqrar qilidighanliqi" ni we "mes'uliyitining barliqi" ni bildürgen Seypidin Ezizi pütün hoquqliridin ayrilip, Béyjingda mirzaqamaqta turuwatqan ömrining axiriqi yillirida andin bu ökünüshlirini yazidu.

Axirida Seypidin Ezizi yenimu bir qedem ilgirilep mundaq dep yazidu: "Men ashu ehwallarni oylichanda '51-chiler' ge qarshi küresh bashlinip, 'Medeniyet Zor Inqilabi' ghiche, yeni bu jeryanda toxtimay bir-birige ulinip kelgen 'Yerlik Milletchilikke Qarshi Küresh', 'Ongchilargha Qarshi Küresh', 'Riwiziyonizmchilargha Qarshi Küresh' dégendek bir qatar heriketler élip bérilip, birmunche milliy kadrlargha qattiq zerbe bérilgen, hetta éghir chariler körülüp beziler hayatidin ayrilghan mushundaq éghir ehwallar yüz bériwatqan Shinjangda zadi néme üçün 'Chong Xenzuchiliq' qa qarshi küresh élip bérilmaydu? Shinjangda néme üçün 'Chong Xenzuchiliq' yoqitilmidi? Shuni éytish kérekki, 'Chong Xenzuchiliq' yoq emes, hetta bezide xéli éghir derijide mewjut bolghan idi. Bu bir yaqtin ilgiriki milliy zulum yürüğüchilerning qaldurghan yaman tesiridin bolsa, yene bir yaqtin 'Shinjangda Yerlik Milletchilik اساسliq orunda turidu' deydighan xata közqarashtin kélip chiqqan idi. Yoldash Maw Zédong: 'her ikki Milletchilikke qarshi turush kérek. Aldi bilen Chong Xenzuchiliqqa qarshi turush kérek' dep éniq tekitligen turuqluq, buning tetürisiche Shinjangda aldi bilen 'Yerlik Milletchilikke qarshi turush herikiti' élip bérildi. Beziler éytqandek: 'Shingshingshyaning derwazisini keng échiwétish kérek', 'Shinjangda Xenzularning sani az sanliq milletlerning sanidin éship ketkende, andin silerning bu Aptonomiyeliringlarning qandaq bolidighanliqini körimiz!' dégenge oxshash uchigha chiqqan Chong Xenzuchiliq ashu jeryanda اساسliq rol oynap keldi. Bezi atalmish 'aktip' milliy kadrlar undaqlargha 'dumbaqqhiliq' rolini oynap berdi."²⁶

Mana bu Seypidin Ezizining iqrari idi. Seypidin Ezizining ömrining axirida qilghan bu iqrari, bolupmu 1957-yilidin 1959-yilighiche bolghan "Yerlik Milletchilikke Qarshi Heriket" heqqide ashkarilighan bir qisim bayanliri 20-esir Uyghur tarixidiki eng chong paji'elerning biri bolghan Abdurehim Eysaning délosi we uning sirini yéshishte muhim yip uchi bilen teminleydu.

²⁵ Seypidin Ezizi, "Ömür Dastani" (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 222-223-betler; B nusxa, 113-114-betler.

²⁶ Seypidin Ezizi, "Ömür Dastani" (élan qilinmighan tarixiy eslime, 3-tom), A nusxa, 225-bet; B nusxa, 114-bet.

Paydilan'ghan Menbeler

BROPHY, Dawid. (2016). *Uyghur Nation: Reform and Revolution on the Russian-China Frontier*. Harvard University Press.

EZİZİ, Seypidin. (1990s). *Ömür Dastani (Tarixiy Eslime, 3-tom)*. Běyjing: Milletler Neshriyati. 1990-yillarning axiri neshirge teyyarligan, emma neshir qilinish testiği bérilmigen kitab, A nuxsa (deslepki kompiyotérgha élin'ghan nusxa), B nusxa (tehrirlen'gen nusxa).

EZİZİ, Seypidin. (1990). *Ömür Dastani (Tarixiy Eslime-2)*. Běyjing: Milletler Neshriyati.

GHOJAMBERDİ, Qehriman. (2005). *Uyghurlar: Qedimki Zamandin Ta Hazirqi Künlergiche Bolghan Étno-Siyasiy Tarixi*. Almuta: Uyghur Kril Yéziqidiki Neshri.

GHOJAMBERDİ, Qehriman. (2013). *Kommunistik Xitay Dewridiki Uyghurlarning Étno-Siyasiy Tarixi (1949-2012)*. İstanbul: Teklimkan Uyghur Neshriyati.

JU ÉNLEY. (1997). *Memliketimizning Milletler Siyasitidiki Birqanche Mesile Toghrisida, 1957-yili 8-ayning 4-küni Chingdawda ötküzülgen Xitay Memliketlik Milletler Xizmiti Yighinida sözlen'gen söz, 'Zhou Enlai Xuanji [2]' (Ju Énley Tallanma Eserliri 2-tom)*. Beijing: Renmin Chubanshe.

KUL, Ömer. (2007). *Esir Doğu Türkistan İçin-2: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları (1949-1980)*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Lİ SHÉNG. (2009). *Junggo Shinjang: Yéngi Junggo Dewridiki Bölgünchilik we Bölgünchilikke Qarshi Küresh*. Ürümchi: Shinjang Xelq Neshriyati.

ZHONGGUO MUSİLİN, (1957). "Xitay Musulmanlar Hej Ömiki Mekkige Yürüp Ketti". *Xitay Musulmanliri*. 1-san.

OSMANOF, Qurbanghali. (1993). *Ili Qazaq Aptonom Oblastining Qurulush Jeryani. Ili Tarix Matériyalliri (Yili Wenshi Ziliao)*. 9-Qisim.

ROZİBAQİYÉF, Abdulla. (1997). *Xelqim Üchün Köyidu Yürek*. Almuta: Jazushi Neshriyati.

SEMEDİ, Ziya. (1994). *Exmet Ependi (Tarixiy Roman)*. Almuta: Uyghur Kril Yéziqidiki Neshri.

SHEHİDİ, Burhan. (1986). *Shinjangning 50 yili*. Běyjing: Běyjing Milletler Neshriyati.

TAHİR, İlyas. (2003). *Ewliya Choqqa Étikidiki Meripet Buliqi*. Ürümchi: Shinjang Ma'arip Neshriyati.

WANG YONGQİNG. (2012). *Tarixning Sadasi: Garshabanining Eslimisi" (Lishi de Huisheng: Geerxia Huiyilu)*. Ürümchi: Shinjang Ishlepchiqirish-Qurulush Armiyesi Neshriyati, Xitayche Neshri.

XUSHTAR, Sherip Niyaz. (2003). "Abdurehim Eysa", *Shinjang Yéqinqi Zaman Tarixida Ötken Shexsler*. Ürümchi: Shinjang Xelq Neshriyati.

ZHOU ENLAİ. (1997). *Guanyu Woguo Minzu Zhengce de Jige Wenti (Memliketimizning Milletler Siyasitidiki Birqanche Mesile Toghrisida, Qingdao, 1957-08-04), "Zhou Enlai Xuanji" (Xia)*. Beijing: Renmin Chubanshe.

中共中央文件选集", 第1册, 中共中央党校出版社, 北京, 1989年版, 第111页

中共中央文件选集", 第7册, 中共中央党校出版社, 北京, 1991年版, 第775页

Paydilan'ghan Tor Menbeler

- * URL-1: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/175894>.
- * URL-2: M. Zimianin to the Central Committee of the CPSU and to Comrade Iu. V. Andropov, 'On Manifestations of Local Nationalism in Xinjiang (PRC)', March 03, 1958, *Wilson Center, Digital Archive International History Declassified* <https://digitalarchive.wilsoncenter.org>.
- * URL-3: Iu. Andropov to the Central Committee of the CPSU, 'On the Struggle with Local Nationalism in China', Wilson Center, Digital Archive International History Declassified <https://digitalarchive.wilsoncenter.org>.
- * URL-4: Xitay Memliketlik Islam Dini Jem'iyiti ikkinchi nöwetlik komitétining da'imiy hey'etliri we hey'etlirining tizimlikisi (Zhongguo Yisilanjiao Xiehui Dierjie Weiyuanhui Changwei, Weiyuan mingdan), 2015-03-30 <http://www.chinaislam.net.cn/about/wygw/lijie/201505/30-965.html>
- * URL-5: Memorandum of a Discussion held by USSR Consul-General in Ürümchi, G. S. Dobashin, with First Secretary of the Party Committee of the Xinjiang Uyghur Autonomous Region, Comrade Wang Enmao, and Chair of the People's Committee, Comrade S. Azizi, January 17, 1958, Wilson Center Digital Archive <https://digitalarchive.wilsoncenter.org>.
- * URL-6: Memorandum on a Discussion with Wang Huangzhang, Head of the Foreign Affairs Office of the Prefectural People's Committee, January 22, 1958, Wilson Center, Digital Archive International History Declassified <https://digitalarchive.wilsoncenter.org>.
- * URL-7: M. Zimianin to the Department of the Central Committee of the CPSU and to Comrade Iu. V. Andropov August 18, 1958, Wilson Center Digital Archive International History Declassified <https://digitalarchive.wilsoncenter.org>.
- * URL-8: Ongchi, esheddiy yerlik milletchi unsur Ziya Semedi, Ibrahim Turdi we Abdurehim Eysalarning partiyeye qarshi eksiyetchi biloki üzül-késil tarmar qilindi", "Algha" zhurnili, 1958-yilliq 5-san <https://digitalarchive.wilsoncenter.org>.

Aghzaki Matiriyallar

KK-1: Merup Eysa (Gisarof) bilen ötküzülgen téléfon söhbiti xatirisi, 2019-yili 4-ayning 24-küni, 5-ayning 3-küni, 10-ayning 15-küni, RFA Uyghur bölümi, Washington, Amérika.

Ek: Abdurehim Eysa

